

४१३
'कालिदाससूक्त' रूपदर्शन-समीक्षणम्

वाचस्पत्युपाधये (डी. लिट्) पंजीकरणाय
प्रस्तुतः मिबन्धः ।

निर्देशकः

श्री. रामजी मालवीयः

आचार्योऽध्यक्षः

सौख्ययोगतन्त्रागमविभागः

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी

गवेषकः

डॉ. प्रभुनारायण उपाध्यायः

सौख्ययोगतन्त्रागमविभागः

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी

सम्पत्-2052

सन्-1995 ईस्वीयः

सन्- १९९५ ईस्वीयः

1895

विषय : कालिदासकृतम् ^{कृति} क्रमदर्शनसमीक्षणम्

प्रथमोऽध्यायः क्रमदर्शनशब्दार्थविवेचनम् -

- (1) दर्शनशब्दार्थविवेचनम् ।
- (2) क्रमशब्दार्थविवेचनम् ।
- (3) उभयोः सम्बन्धविवेचनम् ।
- (4) दर्शनस्यैतिह्यम् ।
- (5) दर्शनविकासक्रमः ।
- (6) दर्शस्य प्रयोजनम् ।
- (7) शास्त्रान्तरापेक्षयादर्शनशास्त्रवैशिष्ट्यम् ।

द्वितीयोऽध्यायः क्रमदर्शनस्यैतिह्यम् -

- (1) क्रमदर्शनाविर्भावस्य कालनिर्धारणम् ।
- (2) क्रमदर्शनोद्बोधक कृतीनाम् संक्षिप्त परिचयः ।
- (3) ऐतिह्यशब्दार्थविवेचनम् ।
- (4) ऐतिह्यस्य आवश्यकत्वपरीक्षणम् ।

तृतीयोऽध्यायः क्रमदर्शनप्रवर्तकाचार्याणाम् परिचयः

- (1) प्रवर्तकपदार्थविचारः ।
- (2) आचार्यशब्दार्थनिरूपणम् ।
- (3) क्रमदर्शनप्रवर्तकाचार्याः के तेषां नामानि कृतित्वं व्यक्तित्वं च ।

चतुर्थोऽध्यायः क्रमदर्शनस्य महत्वान्वेषणम् :

- (1) अन्वेषण शब्दार्थ परिष्कृतिः ।
- (2) महत्त्व पदार्थ विवेचनम् ।
- (3) महत्वाधायक प्रमाणोपस्थापनम् ।
- (4) महत्त्वान्वेषणे प्रवृत्तिकारनिरूपणम् ।

पञ्चमोऽध्यायः क्रमदर्शनस्य विकासक्रमान्वेषणम् :

- (1) विकासपदार्थपरिचयः ।
- (2) विकासक्रमान्वेषणे प्रवृत्तिकारण विचारः ।
- (3) क्रमान्वेषणमहत्त्वम् ।
- (4) क्रमान्वेषणकारणानि ।

P. 113

THE HISTORY OF THE

11

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

THE HISTORY OF THE

षष्ठोऽध्यायः क्रमदर्शनस्य आद्यप्रवर्तकाचार्यस्य परिचयस्तदीयं
कृतित्वव्यक्तित्वं च -

- (1) प्रवर्तकशब्दार्थविचारः ।
- (2) कृतिशब्दार्थपर्यालोचनम् ।
- (3) व्यक्तित्वपदार्थान्वेषणम् ।
- (4) क्रमदर्शने प्रवर्तकस्य प्रवृत्तिकारणम् ।
- (5) तदीयकृत्यपेक्षया क्रमदर्शनप्रवृत्तिवैशिष्ट्यम् ।

सप्तमोऽध्यायः क्रमदर्शनप्रतिपादकगन्यानां परिचयः

- (1) प्रतिपादकपदार्थविचारः ।
- (2) गन्यशब्दार्थान्वेषणम् ।
- (3) परिचयशब्दार्थपर्यालोचनम् ।
- (4) प्रतिपादकगन्यानाम् वैशिष्ट्यान्वेषणम् ।

अष्टमोऽध्यायः क्रमदर्शनस्य कालिदासकृतिषु प्रभावः

- (1) कालिदासकृत्यः का तासां नाम्नाणि मुख्यविषयाश्च ।
- (2) प्रभावपदार्थपर्यालोचनम् ।
- (3) कालिदासस्य कृत्यपेक्षया क्रमदर्शनस्य वैशिष्ट्यप्रतिपादनम् ।
- (4) अन्यकृत्यपेक्षया अत्र प्रवृत्तौ कारणनिर्देशः ।

नवमोऽध्यायः दार्शनिकस्य कालिदासस्यैतिह्यम् कृतित्वं व्यक्तित्वं च-

- (1) कालिदासस्य दार्शनिकत्वे प्रमाणम् ।
- (2) तदीयकृतित्वव्यक्तित्वान्वेषणे लक्षकस्य प्रवृत्तिकारणम् ।
- (3) कृतित्वं व्यक्तित्वान्वेषणेन को लाभः ।

दशमोऽध्यायः कालिदासस्य सर्वासु कृतिषु आहोस्वितकृतिषु
क्रमदर्शनोपलब्धिः

- (1) कालिदासस्य कृतिषु दर्शनस्य प्रभावश्चेत् तत्कारणान्वेषणम् ।
- (2) कवेः कालिदासस्य दर्शनप्रवृत्तेः चिन्त्यम् ।
- (3) प्रवृत्तौ कानि बीजानि ।

एकादशोऽध्यायः कालिदासस्य क्रमदर्शनविषयकवैशिष्ट्यम् :

- (1) कालिदासकृतिषु अन्यान्यऽपि दर्शनानि उतक्रमदर्शनमेव ।
- (2) नैद्व्यदर्शनानि तद्धि तान्युपेक्ष्य कृत एतत् दर्शने प्रवृत्तिः ।
- (3) सकारणं प्रवृत्तिश्चेत् प्रमाणान्वेषणम् ।

द्वादशोऽध्यायः कालिदासकृतौ क्रमदर्शनस्य सफल-वैदुष्यपरीक्षणम् :

- (1) वैदुष्य-पदार्थं विवेचनम् ।
- (2) तेन सह क्रमदर्शनसम्बन्धविचारः ।
- (3) कालिदासस्य सामान्यवैदुष्यं विशिष्टं वा इति परीक्षणम् ।
- (4) कालिदासस्य वैदुष्ये के हेतवः ।
- (5) कालिदासः पण्डितो विद्वान् वा ।

त्रयोदशोऽध्यायः कालिदास-कृतिषु क्रमदर्शनस्य बाहुल्यं अल्पीयस्त्वंवेति परीक्षणम्, कालिदास-कृतिषु निक्षिप्त क्रमदर्शनस्य आवश्यकत्व-समीक्षणम् :

- (1) कुत्र-कुत्र कालिदासीय-कृतौ क्रमदर्शनोपस्थापनम् ।
- (2) यदि सर्वत्र कृतौ न क्रमदर्शनस्तर्हि तद्-पेक्षाकारण्यपरीक्षणम् ।
- (3) यत्र कृतौ एतद् दर्शनं-दर्शनं तत्र प्रवृत्तौ हेतुपरीक्षणम् ।
- (4) क्रमदर्शनचिन्तने कालिदासस्य प्रवृत्तौ कारणचिन्तनम् ।

चतुर्दशोऽध्यायः कालिदास-कृतिषु क्रमदर्शनस्य प्रभावपरीक्षणम् :

- (1) कालिदासकृतौ प्रभावः क्रमदर्शनस्य चेत् किं प्रमाणम् ।
- (2) प्रभावपदार्थविवेचनम्, प्रभावः सकारणोनिष्कारणोवेति परीक्षणम् ।
- (3) कालिदासे सहज दार्शनिकचिन्तनम् ।
- (4) दार्शनिकत्वं नाम किं ? कालिदासे दार्शनिकत्वं संघटते नवेति परीक्षणम् ।

पञ्चदशोऽध्यायः कालिदासोद्धृत विभिन्न-सूक्तिषु क्रमदर्शनस्य प्रभावान्वेषणम् :

- (1) सूक्तित्व-पदार्थविचारः ।
- (2) सामान्योक्त्यपेक्षया सूक्तौ किं वैशिष्ट्यम् ।
- (3) सूक्तिभिन्नोक्तिषु क्रमदर्शन-उक्तं केवलं सूक्तिष्वेव चेद् वैशिष्ट्यम् ? तर्हि कारण-निर्देशः ।

षष्ठदशोऽध्यायः कालिदासीय-क्रमदर्शनस्य दर्शनान्तरे परिकीर्तिसमीक्षणम् :

- (1) कालिदासावन्य-दर्शनेषु चेत् क्रमदर्शनम्, तर्हि तस्य प्रभावः कालिदास-दर्शने इति कारण-निर्देशः ।
- (2) नो चेत् किं क्रमदर्शनं कालिदासस्य सोपानम् तदा तत्र-हेतु-निर्देशः ।
- (3) कवेः कालिदासस्य क्रम-दर्शने कथं प्रवृत्तिः ।
- (4) दार्शनिकस्य कालिदासस्य कथं काव्ये प्रवृत्तिः, कविः दार्शनिकोवेति परीक्षणम् ।

सप्तदशोऽध्यायः क्वचन दर्शनान्तरे प्राप्त क्रमदर्शनस्य कालिदास कृतिषु विवेचनम्,
तत् प्रभावो न वेति परीक्षणम् :

- (1) दर्शनान्तर-शब्दार्थः कः ।
- (2) कुत्र दर्शनान्तरे क्रमदर्शनोपलब्धिः ।
- (3) सर्वत्र दर्शने किं क्रमदर्शनमुपलभ्यते चेत् ।
- (4) चेत्, तत्र प्रमाणम् ?

उपसंहारः

निर्देशकः

२०१७

गवेषकः

प्रमुनारायण उपाध्याय

«डॉ. प्रमुनारायण उपाध्याय»
सांख्ययोग-तंत्रागम-विभागे
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी ।

«प्रो. रामजी मालवीयः»
आचार्योऽध्यक्षश्च
सांख्ययोग-तंत्रागम-विभागे
सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी ।

आगमो ज्ञानमित्युक्तं ह्यनन्ता शास्त्रकोट्यः । इति स्वच्छन्दे
 "वागेवविश्वा भुवनानि यज्ञ" इति "वा" गैवास्याः कारणं विश्ववृत्तेः " सा च वाक्
 बीजयोनिस्वरूपा वर्णात्मिका शिवशक्तिरूपा । तामेव वागर्थात्मिकाम् मात्रिकाम् त
 शिवशक्तिस्वरूपां जगदात्मिकां स्वात्मनि संचिन्त्यकालिवासेन -

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
 जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

तयोः स्वरूपमुक्तम् । तदेव वागर्थात्मकं मातृकारणं शिवशक्ति-
 शक्त्यात्मके क्रम-दर्शनस्य मुकुटमणिभूते मौलिके ग्रन्थे चिदवल्यां नटनानन्दनाथेन -

सर्वे वर्णात्मकाः मन्त्राः तेजशक्त्यात्मकाः प्रिये ।
 शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया सा ज्ञेया शिवरूपिणी ॥

इत्युक्तं विद्योतते । शिवशक्त्योरैक्यात् शब्दार्थयोरैक्यं संगच्छते ।
 वायवीयसंहितानुसारेण -

शब्दजातमशेषं तु धत्ते शंकरवल्लभा ।
 अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते रूपेन्दुशेखरः ॥

तामेवाऽनुसृत्य अन्यत्रापि -

अनादिनिधनाच्छान्ताशिवात्परमकारणात् ।
 इच्छाशक्तिर्विनिष्क्रान्ता ततो ज्ञानं ततः क्रिया ॥
 तदुत्पन्नानिभूतानि भुवनानि चतुर्दश ।
 बाह्यमयं चैव यत् किञ्चित् तत्सर्वमातृकोद्भवम् ॥

ऐह-लौकिक-पारलौकिकोभयविधसाध्यसाधनस्वरूपनिर्णायकं शास्त्रं
 दर्शनशास्त्रं भवति । तत्र "दुशिप्रेक्षणे" इति धातोः दुश्यते वस्तु-
 याथार्थ्यमनेनेतिव्युत्पत्त्याकरणे कर्मणि वा असौ इति व्युत्पत्त्या दर्शनं शब्दः
 सिद्ध्यति । दुश्यते यस्मिन् परमात्मतत्त्वं तद्दर्शनं क्रमति क्राम्यति वा यत् तत्त्वं तस्य
 दर्शनं क्रमदर्शनम् । क्रम एव कालः काल एव क्रम इति लोकप्रसिद्धो व्यवहारः ।
 क्रमदर्शनाधिष्ठात्रीविमर्शपरिपर्यायास्वातन्त्र्यात्मिका कालीशक्तिरेव । सा

कालीशक्तिः क्रमाक्रममयीमातृमितिसाधनात्मिका सदैवस्थितं कुले विश्वं सृजति । यथा
चिद्गगनचन्द्रिकायाम् स्तौति कालिदासः -

मातृमेयमितिसाधनात्मिकात्वत्वकुतोन्मिषति या विकल्पधीः ।
त्वत्स्वरूपमकलङ्कितं तया, कस्य देवि विदुषो न मुक्तता ।।
अक्रमक्रमविमर्शलक्षणं, या क्रमाक्रममयी क्रमाक्रमम् ।
अक्रमं शिवमवेक्ष्य मध्यगं, त्वां च सत्कुलमिदं तवाननम् ।।

अतः -

अत्र अनान् शब्दो मातृकापरपरायिणं वर्णितो विद्यते । यथा
आगमे - "शैवीमुखमिहोच्यते" -

त्वन्मुखं त्रिपयनेत्रि * भात्मकं, शक्तिवृन्दमिह तुर्यधागमम् [यद्
यथागमम्] ।

द्वादश क्रमपदं पदादिभिर्जुम्भितं जगति तत्पतुस्त्रिकैः ।।
मानमेयमितिनेत्रलक्षणाः सोमसूर्यदहनास्त्रधाम्नाः ।
राशिराजिविधिभञ्जितैः स्वरैर्लक्षितास्तव हि विदुषोऽम्बिके ।।
आहतेतरुस्ततराश्रयस्त्वत्पदादृश्यते शिवात्मिके ।
अद्वयाद्विषयचित्प्रधातनुर्द्वगविमर्श इह वाचकः स्वरः ।।
खेचरीप्रभृति यच्चतुष्टयं सांशमम्ब * तव तद् बहिर्वपुः ।
यद् द्वयाद्वयविभागचस्मरं तन्निरंशमबहिर्न वाक्पदम् ।।

श्रुतिरपि समर्थयति -

"अकारोविस्वावाक्" « ऐतरेय आरण्यक » तत्र अकारे
रौद्री-वामा-ज्येष्ठा-अम्बिका इति चतस्रः कलाः समुद्यन्ति यथोक्तम् -

अकारस्य शिरो रौद्री वक्त्रं वामा प्रकीर्तिता ।
अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुधं स्मृता ।।

ताभ्यः समुद्यन्तो ज्ञानप्राक्कोटिभावी इच्छाप्रसरः । इच्छापूर्वकमेव
विश्वनिर्माणम् । इच्छयैव ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयं समुत्पद्यते । प्राक् ज्ञानक्रियाशक्ती निष्कले
पश्चात् कलया युज्यते । तदेवं मूलतत्त्वाविच्छाप्रसरस्ततोऽकारस्ततो विश्वमिति ।
तदुक्तम् महानप्रकाशे-

"क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका" इत्याभियुक्तोक्त्या क्रियाभेदकः कालः, विक्रालाकाशा सर्ववस्तु प्रति साधारणकारणानि । क्राम्यति क्रमते वा सर्वं स्वं प्रतीत्यर्थकः क्रमशब्दः कर्त्तर्यकाच्-प्रत्ययान्तः । अथवा क्राम्यन्ति वस्तुनि जडाजडसाधारणानि यस्मिन् स इति क्रमः कालः, "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इत्याधिकरणे घप्रत्ययः । बहुलग्रहणानुवृत्त्याऽधिकरणेऽपि घः बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यवभिचारार्थमित्यसंज्ञायामपि भवति । कालशब्दात् क्रमशब्दोऽपि सर्वविधगतिभेदकत्वेन क्रियाभेदकः । नहि क्रियाभेदं विना क्रमोऽवभासितुं क्षमः । क्रमावभासने क्रियाया एव साधकबाधकभावेन लोके व्यवहारदर्शनात् क्रमः कालपरपर्यायः । क्रम एव कालः काल एव क्रम इति आपामरप्राज्ञप्रसिद्धो व्यवहारः । क्रमो हि न केवलं प्रपञ्चानुगत एवापि तु चिद्रूपतया प्रपञ्चाद् बहिरपि लब्धसत्ताक इति दृष्टिरेव सृष्टिरिति मते दृष्टिदर्शनं तच्च ज्ञानात्मकमिति सर्वाधारकतया व्यापकतया च क्रमदर्शनमित्याख्यया — शैवशक्तसम्प्रदाये प्रथते । ✓

क्रमदर्शनाधिष्ठात्री स्वातन्त्र्यात्मिका विमर्शापरपर्यायां कालीशक्तिरेव परप्रमात्रीमेयमित्योः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य त्रिपुट्यात्मना स्वेच्छया स्वमित्तौ विश्वोन्मूलिननिमीलने कुस्ते । स्वस्फुटः साऽक्रमापि स्वैश्वर्यस्वातन्त्र्यवशात् क्रम क्रमाक्रमं च भासयतीत्यत्र न कश्चन् पर्यनुयोगः शक्यक्रियः । सृष्टौ क्रमस्तु प्रत्यक्षः । तथैव स्थितिसंहारयोरपि । क्रमेणाऽनाक्रान्तं वस्तु लोके नावलोकयितुं शक्यते । यदीदृशं लोकात्परस्य तदवभासनिषेधे कः क्षमेत केनाधिकारेणेति विपरिचिद्विवेकसमीक्षणात्मकः प्रश्नः । सर्वाण्यपि दर्शनानि मनोरञ्जकतया लौकिकानि लोके बुद्धिविलासस्वरूपाणि हितावहानीत्याश्वासेन परलोकेऽपि तन्निर्दिष्टपथा शाश्वतं सुखं स्यादिति विश्वासपराण्येव ।

अन्यथा मननात्मिकाया आस्याया अभावेऽहमेतद्दर्शनास्यावानिति कथनस्य न कोऽप्यभिप्रायः । सर्वस्यापि जनस्योपास्यतया काचिद् देवताऽस्त्येवेत् यत्र न कस्यापि विमर्तिः । शरीरमात्मेति ध्यायतश्चाविकस्यापि शरीरसंरक्षणसुरक्षणादिकर्मणि तथैवास्या, यथा परलोकध्यायिनामित्यत्रापि न विमर्तेरवकाशः । एवं चेल्लोकसत्त्वे दर्शनसत्ता, नहि लोकमपेक्ष्य दर्शनचिन्ता भवितुमर्हतीति सृष्टिरेव दृष्टिरिति मतस्यैव यौक्तिकत्वम् । सृष्ट्यध्ययनमेव दर्शित्वे चिन्तयतां महात्मनां "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणीगृहमुच्यते । गृहं हि गृहिणीशून्यमरण्यमित्युच्यते । ।" इति स्मृत्युक्तमिदं वचनं क्रमकुलमर्थाभिप्रायं वेदितव्यम् । ज्ञानकर्म्मोन्मूलनयोर्मनसा सह पृथक् पृथक् गणनया यत् षट्कद्वयं संपद्यते, तत्रैकैकस्य षट्कस्य राजपुत्रत्वेनोत्प्रेक्षणं स्वात्मनश्च राजत्वेनेति कुलानुगतमेव । तद्यथा — "जगती रञ्जनाद् राजा साक्षाद् देवो महेश्वरः । तत्पुत्रा राजपुत्राः स्युः"

महार्थमञ्जूषापरिमले । एतेन चिद्गगनचन्द्रिकाकारेण कविकुलशिरोमणिना कालिदासेन 9
प्रोक्तम् -

राजनात् प्रकृतिरञ्जनाच्च मां राजसंज्ञमनुबोधकर्मणोः ।
षट् त्वया पृथग्मी प्रवर्तकाः, पुत्रभावमधिरोपिताः शिवे ।।

मनः संहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च परार्थानि राज्ञः
स्वात्मतत्त्वस्य महोत्साहेन रागेणचोपकारकाकाणीति सृष्टे जगति दार्शनिकवृत्ति-
पराणीतिसृष्टिदृष्टिवादवैभवनिदर्शनम् । गृहारण्ययोर्वाप्यत्यमेवोक्तसंज्ञानिमित्तमिति
सृष्टिचमत्कारजनकत्वं स्फुटं विशिष्टशेषमुषीनुषाम् । क्रमः क्रियान्वितो विचार्यमाणः
स्वत् एव दार्शनिकत्वं विशिष्टं । क्रमस्य क्रमेण क्रमलानाय पर्यालोचनं न केवलं
मनोरञ्जनं प्रत्युतात्मरञ्जनमपि, प्रत्येकं क्रमस्य निर्विकल्पकत्वात् । नहि क्रमः
पर्यवसितः संकल्पविकल्पौ सृजति निश्चयाकृत्वात् क्रमस्येतिफलितार्थः । स च क्रमो
वर्णक्रमात् प्रारभ्यते, कुलदर्शने वर्णोभ्य एव सृष्ट्यारम्भात् । श्रुतिमार्गेऽपि "वागेव
विश्वाभुवानि यज्ञ इति वचनाद् वाचः सकाशादेव जगदुत्पत्तिः । वाक्शब्देनात्र
शैवशाक्तदर्शने प्रत्येकं वर्णा गृह्यन्ते, तेष्वेव वाक्शब्दस्वारस्यात् -

शब्दार्थस्वस्पाया द्विविधसृष्टेर्बीजाङ्कुरच्छाययोरिव सदैवोद्भवामिवर्धने
जायते । छायादर्शनाद् वृक्षस्यानुमितिरनुभवसिद्धा । छायायां वृक्ष इवाकृतिमत्ता, वृक्षं
विहाय तस्या अनुपपत्तिश्चेत्युभयमपि प्रत्यक्षम् । तद्वद् नार्थविरहितः शब्दः
कालिदासेन चिद्गगनचन्द्रिकायाम् -

शिवशक्तिरिति द्व्येकं तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
न शिवेन विना देवी न देव्या च विना शिवः ।
नानयोरन्तरं किञ्चिच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ।।
उक्तग्रन्थेन शब्दार्थयोरभेदः सिद्धयन्त्येव । तयोर्ग्रामलं रूपम् ।
यतः शब्दानुवेधेन न विना प्रत्ययोद्भवः ।
यथा तथा जगदिदं सर्वमेव निजात्मना ।
तथाऽऽत्मनाऽनुविद्धेव सर्वतो भाति भारती ।।

शब्दानुवेधं विना नार्थस्य प्रत्ययो भवति । अत एव
शब्दानुवेधपूर्वकमर्थप्रत्ययादुभयोरभेदः, सदैव तयोः स्फुरणं च निश्चीयते ।

असंख्येया नादाः । एष्वेकः प्रत्येकं परिमितात्मनाः सम्बद्धः । स च व्यक्तिविशेषन्तस्सन्नजल्योद्भावको बाह्यविषयस्य सविकल्पग्रहणकाले । सन्नजल्यश्च शब्दार्थयोरैक्यरूपात्मकः ।

श्रूयमाणा वर्णाः श्रोतुनिष्ठं नादमभिव्यक्तीकुर्वन्ति । अभिव्यक्तौ नादः श्रोतुबुद्धेः पुरतः शब्दार्थद्वयात्मकान्तस्सन्नजल्यमुपस्थापयति । श्रोतुबुद्धिः शब्दार्थयोः पृथक्करणरूपमध्यवसायं कृत्वायमर्थं इत्यध्यवस्यति ।

अत एवार्थसृष्टिशब्दसृष्टयोर्युगपदेवाङ्कुरतच्छाययोरिव परस्परसम्पृक्तयोरुत्पत्तिः, पदार्थमात्रस्य शब्दानुविद्धत्वात् ।

शब्दार्थसृष्टयोर्ज्ञानजनकं मन एवास्ति । तत् शब्दं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्णाति, अर्थस्तु स्वघन साक्षाद् नेत्रादिभिश्च गृह्यते । मनः श्रोत्रञ्चार्थान्तर्गतं मन्यते । अत एव यथा शब्दार्थमयी सृष्टिः, स्थूल-सूक्ष्म-सूक्ष्मतर-सूक्ष्मतमभेदैश्च चतुर्धा भवति, तथैव श्रोत्रमनसी प्रत्येकमपि चतुर्धा विभज्येते । तत्र स्थूलश्रोत्रेण स्थूलशब्दश्रवणात् स्थूलार्थस्य स्थूलमनसा ज्ञानं भवति । एवमेव सूक्ष्मश्रोत्रेण सूक्ष्मशब्दश्रवणात् स्थूलार्थस्य स्थूलमनसा ज्ञानं भवति । एवमेव सूक्ष्मश्रोत्रेण सूक्ष्मशब्दश्रवणात् सूक्ष्मार्थस्य सूक्ष्ममनसा ज्ञानं जायते । मनः श्रोतयोः सूक्ष्मता शास्त्राभ्यासयोगाभ्यासयोः पटुतया सम्पन्ना भवति ।

वस्तुतः सृष्टिर्द्वयमूलभूतसूक्ष्मरूपविशेषात्मकत्वादिभिन्नशब्दार्थरूपं शब्दब्रह्मेत्यादिपदनिर्देश्यं परं ब्रह्मैव । तच्च प्रकाशैकस्वरूपम् । "घटः स्फुरति" "पटः स्फुरति" इत्यादिप्रत्ययेन पदार्थमात्रे स्फुरणाख्यवस्तुविशेषस्य तत्तदभिन्नस्यानुभवसिद्धत्वात् । प्रकाशस्यापि स्फुरणमवश्यं वाच्यम्, "प्रकाशः स्फुरति" इति प्रत्ययात् । तच्च स्फुरणं शक्तिरित्युच्यते । प्रकाशस्फुरणयोश्च मिलितयोरेव जगत्कारणत्वम् ।

तन्त्रागमे संविदाख्या परावाक्, यत्र शब्दार्थौ सममेव प्रस्फुरतः । शब्दार्थयोरभिन्नत्वाद्बुभयात्मिका परास्या संविदाख्या च चित्तिः परमेष्ठिनो हृदये प्रोक्ता । ततः सा वागविशिष्टशब्दविशिष्टविवक्षा स्फुरणात्मिका औन्मुख्यतरिचन्तामयी भवति । ततश्च शब्दात्मकत्वेन विवृतार्थमयी भवति । एवं संवित्स्वरूपस्य सर्वप्रकाशकस्य प्रमैव प्रकाशनशक्ति या वागन्तः सन्नजल्यरूपा, वर्णपदवाक्यजविभूता, सैव पदार्थरूपतया बहिर्भवतीति स्वानुभवप्रसिद्धमेव प्रबुद्धानाम् ।

उक्तञ्च ॥

चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमतिच्छावशाद् बहिः ।

योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ।।

स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।

अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ।।

चिदेव भगवती स्वच्छन्दस्वतन्त्रस्या तत्तदनन्तजगदात्मना स्फुरतीत्येतावत्परमार्थोऽयं कार्यकारणभावः । अत्र कार्यकारणभावे कार्यं कारणाद् भिन्नं भवति । तत्र चितिर्जगत्कारणम्, किन्तु चिज्जगतोरभेदात् कथं जगच्चितेः कार्यं भवितुमर्हति । यतो हि कार्यं कारणाद् भिन्नमिति नियमोऽस्मिन् सिद्धान्तेऽस्ति । तदुच्यते - परमार्थे कार्यकारणभावे क्रमो नास्ति । अत्र चितेः स्फुरणं जगदुन्मेषः । उभयं यौगपद्येन सम्पाद्यते, नास्ति तत्र कश्चित् क्रमः । उक्तञ्च -

"चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः" इति ।

एवञ्च सर्वमपि प्रपञ्चजातं चिदात्मकमेव तन्त्रागमेषु प्रसिद्धम् । तथा हि चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितं प्रपञ्चजातं स्वेच्छया स्वमितौ स्वाधारे स्वस्मिन् स्वप्रकाशे च बहिः प्रकाशयति । बहिः प्रकाशनं चान्तरवस्थितस्यैव प्रकटीकरणम् । तत्र यथा योगी सङ्कल्पमात्रेणैव यत्किमपि वस्तु बहिराभासयति, स क्रिययुपादानं नापेक्षते, तथैव चितिरपि विनोपादानेनैव अन्तःस्थितम् अर्थजातं बहिराभासयति । यथा कुम्भकारी मृत्तिकाप्रादायैव घटनिर्माणे समर्थो भवति, तथा नात्र व्यवस्था । इयं बाह्याभासो महेश्वरकल्पनानां बहिः प्रक्षेपमात्रमेवाऽस्ति । ये पदार्थं महेश्वरस्य ज्ञानस्वरूपाः सन्ति, ते च तस्येच्छया ज्ञेयरूपात्मनि बहिः प्रकटतां यान्ति । ते चार्थस्वरूपाः सन्ति । ते चेदमात्मनि विश्वस्वरूपे वा आविर्भवन्ति । जीवोऽप्यश्च च बाह्यरूपे आभासयन्ति । उक्तञ्च पदार्थस्योदयक्रमः ।

यत्र यत्र भवेदिच्छा ज्ञानं तत्र प्रवर्तते ।

क्रियाकरणसंयोगात् पदार्थस्योदयो भवेत् ।

महेश्वरस्य सर्जनदृष्ट्या इदं दर्शनं स्वातन्त्र्यवादे प्रसिद्धम् । तस्याभिव्यक्तिराविर्भावदृष्ट्या चाभासवादात्मना प्रसिद्धा । यथा मयूरस्य चित्रविचित्रफिच्छकलापं तस्याण्डेऽविभिन्नस्यात्मनि निहितमस्ति, तथैव समस्तं जगद् महेश्वरेऽविभिन्नरूपतया विद्यमानमस्ति । एतादृशं सादृश्यं दर्शनेऽस्मिन् मयूराण्डरसन्यायेतिसंज्ञा विभर्ति, सम्पूर्णविश्वस्याधिष्ठानं चितिः संविदेवास्ति ।

चित्रविचित्रः परिवर्तनशील आभासश्चितेराविर्भावमात्रमस्ति, यस्य कस्यापि प्राकट्यं भवति प्रमेयः, प्रमाता, ज्ञानम्, ज्ञानसाधनम्, इन्द्रियाणि चेति समेषां रूपाणि परमचितेराभासमात्रं सन्ति । तथा हि - आभासरूपा एव जडचेतनपदार्था इति ।

तत्राभासस्यार्थः ईषत् सङ्कुचितं भासनं प्रकाशनं वा सर्वविधाविर्भावः परिसीमितोऽस्ति । यत्किमपि विद्यमानं वर्तते, तत्सर्वमाभासस्य विन्यासमात्रमेवाऽस्ति । उक्तञ्चाभासस्य स्वरूपं यथा -

दर्पणाबिम्बे यद्गन्नगरग्रामादिचित्रमविभागे ।
भाति विभागेनैव च परस्परं दर्पणादपि च । ।
विमलतमपरमत्रैवबोधात् एद्गद् विभागश्च्यमपि
अन्योऽन्यं च ततोऽपि च विभक्तमाभाति जगदेतत् । ।

यथा- स्वच्छे दर्पणे चित्रविचित्रनगराणि ग्रामादीनि च प्रतिबिम्बितानि भवन्ति, तेषां प्रतिबिम्बानि दर्पणादभिन्नान्यपि परस्परं दर्पणाद् भिन्नानि प्रतीयन्ते, तथैवेदं जगत् परम शिवस्य «चितेः» अभिन्नमपि परस्परं ततो भिन्नं प्रतीयते, भिन्नं च भासते ।

तत्राभासो दर्पणे प्रतिबिम्बिताकार इवास्ति । यथा दर्पणे प्रतिबिम्बस्तस्यादभिन्नः तथापि भिन्न इवाभासते । तथैव बाह्याभासोऽपि शिवादभिन्न एवास्ति, किन्तु भिन्न इव प्रतीयते । यथा दर्पणे प्रतिबिम्बितं नगरम्, ग्रामो नदी वृक्षाश्च यद्यपि दर्पणादभिन्नानि सन्ति, तथापि भिन्नानीवाभासन्ते । तथैव महेश्वरस्य संविदि प्रतिबिम्बितं जगच्चितेरभिन्नमेवास्ति । एवमेव अन्यत्रापि -

निर्मले सुकुरे यद्गद् भान्ति भूमिजलादयः ।
अमिश्रास्तद्भवेकस्मिंश्चिन्मात्रे विश्ववृत्तयः । ।
अत्र दर्पणोपमायां द्वावपवादौ चिन्तनीयौ -

१- दर्पणे कश्चिद् बाह्यपदार्थः प्रतिबिम्बितो भवति । महेश्वरस्य सार्वभौमचेतनायां तस्यैव सृष्टिकल्पना प्रतिबिम्बिता भवति, न हि कश्चिद् बाह्यपदार्थः । दर्पण एकेन बाह्यप्रकारेणैव प्रतिबिम्बस्य सम्भवः । महेश्वरस्य चेतनायां स्वस्यैव प्रकाशः, स तु सर्वप्रकाशानां प्रकाशः । तत्र बाह्यस्य कस्यापि प्रकाशस्यावश्यकता नास्ति ।

2- दर्पणोऽचेतनः, तस्य च स्वान्तःस्थितस्य प्रतिबिम्बस्य बोधो नास्ति, किन्तु महेश्वरस्तु चेतनः, तस्य चेतनायाश्च प्रतिबिम्बवत् कल्पनाः प्रकटिता भवन्ति । स तु चेतनत्वात् सर्वं वेत्ति । दर्पणे प्रतिबिम्बितान् पदार्थान् जडत्वाद् दर्पणो न जानाति, इयानेवोभयोर्विशेषः । इदमेवोक्तं यथा -

अन्तर्विभाति सकलं जगदात्मनीदृ यद्बद् विचित्ररचनासुकुरान्तराले ।
बोधः पुनर्निजविमर्शनसारयुक्त्या विश्वं परामृशति नो सुकुरस्तथावत् ।।

यथा विभिन्नाः पदार्थाः दर्पणे प्रकटिता भवन्ति, तथैव परसंविदि जगतः प्राकट्यं भवति । किन्तु परसंविद्विमर्शशक्त्या तं जानाति, सुकुरस्तु स्वस्मिन् प्रतिबिम्बितान् पदार्थान् न जानाति जडत्वात् ।

समुद्रे तरङ्गा इव चेतनायामाभास उत्तिष्ठति । तरङ्गाणामुत्थानपतनाभ्यां न हि कोऽपि लाभः, न च हानिः समुद्रस्य, तथैव आभासोत्थानपतनाभ्यां परमा चेतना लाभात्मिका हानिरस्ता च न भवति । तत्रैव आभासाः प्रकटिता लीनाश्च भवन्ति, किन्तु तदधिष्ठानात्मिकायां चेतनायां न कोऽपि विकारः परिवर्तनञ्च सम्पद्यते ।

एवञ्च स्वच्छदर्पणादेरेवायं प्रभावः, येन वस्त्ववस्तुनोर्विलक्षणमाभासमात्रसारप्रतिबिम्बनाम्ना प्रतिभासितो भवति । यथा भगवता दर्पणादिष्वाभासमात्रसारात्मकाः पदार्था अवभास्यन्ते, तथैव संवित्तत्त्वस्पायां चित्ताविदं विश्वं भासते । न हि संविदः परं तस्य किञ्चिदन्यद् रूपम् । एतादृशी बोधे प्रतिबिम्बिताख्या वर्तते । प्रतिबिम्बातिरिक्तो नान्यः पदार्थ आभासविषयो भवितुमर्हति । तथा हि भासनसारतैव हि प्रतिबिम्बता । इहावभासनसारमेव प्रतिबिम्बतत्त्वम् । यथोक्तं तन्त्रालोके -

न देशो नो रूपो न च समययोगो न परिमा,
न चान्योन्यासङ्गो न च तदपहानिर्न घनता ।
न चावस्तुत्वं स्यान्न किमपि सारं निजमिति,
भुवं मोहं साम्यादिति निरविशद्दर्पणविधिः ।।

एवमासाभामात्रसारं प्रतिबिम्बसतत्त्वं बाह्यार्थवादिनो निश्चितमेव द्वैतप्रथात्मकं सङ्कुचितं ज्ञानं शाम्यतामित्येतदर्थो दर्पणविधयः । कुड्यादिवैलक्षण्येन

प्रतिबिम्बसदृष्णवस्तुप्रकारो निरदिशद् निर्दिष्टवान् । एवं च सत्यमर्थः प्रदर्शितो भवति-यद्विश्वमिदं संविदि दर्पणप्रतिबिम्बन्यायेनावस्थितम्, न तु तदतिरिक्ततया बह्वी रूपत्वं न वस्तुसदिति न तत्राभिनिवेष्टव्यमिति ।

आभासो नाम नान्यथाभावः, प्रत्युयतान्तः स्थितस्यैव बहिः प्रकाशनमुन्मेषपदाभिधेयम् । उन्मेषश्चायं सांख्यानां विकृतिलक्षणात् परिष्मृतात् । वेदान्तिनामन्यथाप्रथनरूपाद्विवर्ताच्च सर्वथा विद्यते । प्रकाशो ह्यत्र स्वतन्त्रतायाः संविदः स्वीकृतः, न पुनरचेतनायाः प्रकृतेः । अपि च प्रकृतिपरिणामवादे गुणानां साम्यं वैषम्यमयुपैति, अत्र तु स्वतन्त्रा चितिः स्वस्वातन्त्र्येणाविकृता सती तत्तद्रूपेण स्वात्मानं प्रकाशयतीति न वैषम्यावकाशः । अन्तः स्थितस्यैव बाह्यत्वापादनं प्रकाशः । वेदान्तिनां ब्रह्म चेतनं सद्यपि न स्वेच्छया स्वात्मानं जगदात्मना प्रकाशयेत् । तस्मिन् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृत्वानुपलब्धेः । चितिस्तु स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः । सा हि -

जगच्चित्रं समालिख्य स्वात्मतुलिकयात्मनि ।
स्वयमेव तदालोक्य प्रीणति परमेश्वरी ।।

तस्य प्रकाशकश्च न स्वत्वन्यथाभावो भ्रमो वा, अपि तु चेतनत्वेनैव स्वस्वातन्त्र्येण सर्वदा सर्वात्मना भानम् । एवं चास्मिन् मते प्रपञ्चस्य संविदेकात्मत्वं सिद्धयतीत्याभासवादोऽयं निर्वृष्टत्वाद् वरीयान् परिणामवादविवर्तवादाभ्याम् । आभासवादोऽयं प्रतिबिम्बवादनाम्नाऽभिनवगुप्तेन तन्त्रालोके तृतीयाधिनकारम्भे मूढता संरम्भेण प्रतिपादिताः । एवञ्च अन्तः स्थितस्यैव पदार्थस्य बाह्यं भानात् पदार्थानां बौद्धत्वम्, बुद्धिस्यत्वं सुतरामायाति ।

विरूपाक्षपञ्चाशिवायामर्षजातस्य स्थितिः प्रकाश एव प्रतिपादिता । तत्र परास्ये शब्दब्रह्मण प्रकाशाविमर्शयोः स्थितिर्भवत्येव । तत्रैव प्रकाशान्तः स्थितानि तेजांसि तमांसि च । तथा हि -

अहमेकोऽनस्तमितप्रकाशरूपोऽस्मि तेजसां तमसाम् ।
अन्तःस्थितो ममान्तस्तेजांसि तमांसि चैकस्य ।।

अस्यार्थः अनस्तमितप्रकाशरूपो नित्योदितप्रकाशमयः, एकोऽद्वितीयः, तेजसां तेजस्त्वेनाभिमतानां बुद्ध्यादिकरणानामर्कादिज्योतिषां चान्तः

स्थितोऽस्मि, प्रकाशमानत्वेन तेषामन्तरात्मतयाऽहमस्मि । तथा तमस्त्वेन प्रकाशमानत्वात् तमसां बिन्दुमायादीनां चान्तः स्थितोऽस्मि । प्रकाशात्मनि मध्यन्तरवस्थिते तेजस्तेजस्तया तमस्तमस्तया च चकास्त्यादित्याशयः । तानि तेजांसि तमांसि च ममान्तः स्थितानि । प्रकाशात्मकोऽहमेक एव भावाभावात्मकजगद्रूपतया परिस्फुरामि । अत्र प्रकाशात्मके शब्दब्रह्मपर्यन्तः स्थितं प्रपञ्चजातं बाह्ये च तस्यैव स्फुरणमित्यनेन पदार्थानां बौद्धत्वमेव सङ्गिरन्ते तन्त्राचार्याः ।

एवञ्च जगतः सृष्टेः चतुर्धा भागः । 1-शक्तिः, 2-माया, 3-प्रकृतिः, 4-पृथ्वी चेति । तत्र शक्तिर्बिन्दुः, मायामिश्राध्वात्मकम्, प्रकृत्या शुद्धेतरात्मकम्, पृथिव्या स्थूलभोगाद्यतनादि । एवं चतुर्विभागं यदण्डं यश्चास्य विभागो भुवनादिरूपः, तत्सर्वं प्रकाशे स्थितं वर्तते । उक्तञ्च -

शक्तिर्माया प्रकृतिः पृथ्वीति चतुर्विभागमण्डवत् ।
यश्च विभागोऽस्य पुनर्बहुधा सर्वोऽस्थितं मयि सर्वं तत् ।।
अनेनापि पदार्था अन्तःस्थिताः, न तु बाह्याः ।

जगदेतद् द्विविधम् - स्थूलं सूक्ष्मं चेति । स्थूलं व्यक्तमुच्यते । सूक्ष्मं च विन्द्वात्मकम् । तत्र पदार्थात्मकं यदेतत् तद् नित्यमेव तल्लग्नम् । उदयादिदशासु सर्वदा बिन्दुशक्तिलग्नमेव । यत् पुनरव्यक्तं विन्द्वात्मकं तदपि तत्र निमज्जति । स्थूलतया सूक्ष्मतया वा प्रतीयमानं यथावदस्ति जगत्, तत् सर्वं प्रत्यवमर्शात्मकचित्तिबहिर्भविन नोत्पद्यते । जलबहिर्भविन तरङ्गादिवदिति यावत् ।

शब्दब्रह्मणि पदार्था अन्तःस्थिताः । तत्र यदा संकल्पपदवीरुद्ध उन्मेषो भवति तदैव बहिः स्फुटो भवति । उक्तञ्च -

शब्दस्यपदार्थस्य शब्दः स परमः स्मृतः ।
सङ्कल्पपदवीरुद्धः स्फुरत्यन्तः स्थितः स्फुटम् ।।

बहिर्घटपटादयो जडचेतनपदार्था ये च दृश्यन्ते, ते सर्वेऽन्तः स्थिता बौद्धा एव सन्ति । एतत् सर्वं प्रबुद्धानामनुभवसिद्धम् । बौद्धा एव पदार्था बहिराभ्यन्ति । तेषां बाह्यसत्ता नास्ति । तथा हि -

यत्किञ्चिद्वाभाति बहिस्तदीश नूनं तवास्त्येव समस्तमन्तः ।
निर्मीलिताक्षा इवि लक्षयेयुस्तथैव सर्वं कथ्यमन्यथा तत् ।।

यथा जाग्रदवस्थायां स्रष्टाऽत्मस्वभाव इच्छयादिहाक्षात्मिकयाऽभ्यर्धितो
 याचितः सन् पुंसो हृदि स्थितानभिमतान् पदार्थान् प्रकाशयति चक्षुरादिव्वधानेनेत्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति - अनेकार्थसन्निधानेऽपि गणिकानटमल्लप्रेक्षकादिषु यदेव वस्त्वभिमतं
 तदेव यथा पश्यति, स्वरूपानुप्रवेशात् । त्या स्वप्नेऽव्यभीष्टानेवावर्ण्य मध्ये हृदि
 स्वरूपभावे स्थितः सन् स्फुटतरं कृत्वा नित्यं सदैव प्रकाशय दशयित् कुतः ?
 प्रणयस्येच्छाभ्यर्थनाया अनतिक्रमाद् अत्यागाच्च । उक्तन्वैतत् -

यथेच्छाभ्यर्धितो धाता जाग्रत्यवर्ण्य हृदिस्थितान् ।
 सोमसूर्योदयं कृत्वा सम्पादयति वेदिनः ।।
 तथा स्वप्नेऽव्यभीष्टावर्ण्य प्रणयस्यानतिक्रमात् ।
 नित्यं स्फुटतरं मध्ये स्थितवद् यं प्रकाशयेत् ।।

यथा दूरस्थितः कश्चिदर्थो घटपटादिवस्तुविक्षेपोऽस्फुटं संदिग्धो वृष्टः
 सावधानेऽप्यन्यव्यापृतेऽप्येकारोऽपि चेतसि सति हि यस्मात् स एवार्थ
 पुनरात्मप्रयत्नविशेषेण विचारितः, अर्थादन्तःस्थितेन बाह्यवस्तुसंवादात् स वृष्टो
 घटपटादिनिःसंदिग्धोऽवभासते । तथा हि -

यथा दृश्योऽस्फुटो वृष्टः सावधानेऽपि चेतनः ।
 भूयः स्फुटतरो भाति स्वबलयोगभाविताः ।।
 तथा सत् परमार्थेन येन यत्र यदा स्थितम् ।
 तत्तथा बलमाक्रम्य न चिरात् सम्प्रवर्तते ।।

अन्यच्च -

अक्षे योऽर्थाहो ब्रष्टुस्तज्जाग्रदिति कथ्यते ।
 पतेरर्थस्मरणं मनसा स्वप्नसंश्लितम् ।।
 यथार्थस्मरणे नस्तत् सोषुप्तमुदाहृतम् ।
 शुद्धबोधैकस्यो योऽचस्यसतस यैव तुर्यतस ।।

प्रफञ्चभूता जडचेतनादयो विकल्पाख्याः, स एव संसारः । तथा हि -
 सर्वो विकल्पो संसारो नान्यो बन्धो विकल्पत इत्युक्तम् । अत एव शब्दब्रह्मणो
 जगतश्च न कोऽपि भेदः । तस्मादेव विकल्पस्य संसारस्योत्पादकः शब्दः ।
 शब्दस्यापि विकल्पाख्यः संसारो योनिभूतः उभयोरभेदात् । तथा हि -
 सूक्ष्मशब्देभ्यो विकल्पात्मकः संसार उत्पद्यते । विकल्पात्मक संसाराच्च सूताः
 शब्दाः उत्पद्यन्ते इति रीत्या न कोऽपि विरोधः । उक्तञ्च -

विकल्पो नयः शब्दा विकल्पाः शब्दो नयः ।
यथा राहोः शिर इति धारा वा सर्पिषो यथा ।।

एवञ्च शब्दब्रह्मणः सङ्कल्पादेव कार्यमुत्पद्यते । विश्ववृत्तेः शब्दः
कारणम् । शब्दं विना संसाराख्यः कश्चित् पदार्थो नोदेति -

वागीवास्याः कारणं विश्ववृत्तेन्याय्यं चैतन्नागमः, केवलोऽयं नासङ्कल्प
किञ्चिदस्तीदं कार्यवाचं विना नहि कल्पोऽस्ति कश्चित् । तथा हि - अन्तःस्थिताः
पदार्थाः सूक्ष्मसूक्ष्मतरस्थूलस्थूलतरत्वेन च स्फुटा भवन्ति । तथैव प्रक्रिया-

निष्कामबोधसामान्यरूपो मात्रा पुरा स्वयम् ।
ये शब्दजनिता भावाः सूक्ष्मसूक्ष्मतराखिलाः ।।
सामान्यबोधशब्दस्य पश्यतस्त्वेकतां गताः ।
यदाऽभिमुखमायान्ति सङ्कल्पादुत्थितस्य च ।।
शब्दरूपपदार्थस्य शब्दः स परमः स्मृतः ।
सङ्कल्पपदवीरूढः स्फुरत्यन्तःस्थितः स्फुटम् ।।
पदार्थोपरमः शब्दो मध्यमं विद्धि तं मुने ।
चित्तायुकरणोत्थासु प्रयत्नपदवीषु च ।।
वाच्यवाचकभावेनाऽभिव्यक्तः स्थूल उच्यते ।
वृथावृथेषु भावेषु योऽभिव्यक्तं प्रयाति च ।।
स स्थूलतरश्चैव व्यवहारेऽखिले स्थितः ।। इति ।।

अस्मिन् स्पन्दसत्त्वे दशाद्वयं यदास्ति कायकर्तृत्वशब्दितं कार्यकारणसंज्ञितं
भोग्यभोक्तृभेदभिन्नदृश्यद्रष्टृभिर्भावेद्यवेदकरूपम् । तत्र तयोर्भ्यासाद् या कायता, सा
क्षयिणी उत्पत्तिविनाशयुक्ता, यत्पुनः कर्तृत्वं तदक्षयम्, निरवधिचित्स्वरूपत्वात् ।

अस्मिन् कार्ये बाह्येऽर्थे क्षयिणि सति कार्योन्मुखो यो
बाह्याकरणव्यापाररूपः स केवलं लुप्यते न लक्ष्यते न्यगूढ्येव स्वात्मन्यास्ते ।
स्यगितेन्द्रियस्य वा व्यापारासामर्थ्यात् । तस्मिन् प्रयत्ने लुप्ते सति "अस्मि अहं
विलुप्तः" इत्यबुधो जानाति, न तु चिद्रूपस्य विनाशो भवति । उक्तञ्च -

विज्ञप्तेर्न विनाशोऽस्ति विनष्टेऽपि शरीरके ।
अभावे सूर्यकान्तस्य नैवास्ति सवितुः क्षतिः ।। इति ।।

अत एव बाह्येऽविद्यमाना अपि पदार्थाः स्वात्मनि चिदात्मनि अपुष्यं भूयेव स्थिता भवन्ति । तथा हि - शब्दार्थयोर्बौद्धत्वेऽयं सिद्धान्तोऽग्रेसरो भवति ।

एवञ्च देशकालादिविच्छिन्नस्य कार्यस्यैव निवृत्तिः, न तु योऽन्तर्मुखो भावो बहिरप्रसृतेः स्वरूपस्यः स्वभावः सर्वज्ञतादीनां गुणानामाश्रयस्तस्य भावस्य लोपः कदाचित् सम्पद्यते । चिद्रूपस्य पदार्थस्यैव सर्वदोषलब्धिः । एतदुक्तम् -

देशकालक्रियाकारैरविच्छिन्नेषु वस्तुषु ।
अनवच्छिन्नरूपस्त्वं भासितस्य बहिः स्थिते ।।

एवञ्च चिद्रूपमात्मानं योगिनः सततमनुभवन्ति । तथा हि -

काऽप्यवस्था न ते साऽस्ति यस्यां संविन्नं वर्तते ।
तेन-चिदघनमेव त्वां योगिनः पर्युपासते ।। इति ।।

यदा अर्धात्मकः शिवः सर्वप्राणिनां चित्ते परिस्फुरति, तदा आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति रीत्या तेजसां सूर्यादीनां तमसां घटादीनां जडानामपि प्रकाशमानत्वं चित्ते । चिदात्मनि परमशिवे प्रथमं स्फुरति सत्येव तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तदर्थानां स्फुरणम् । अत्र श्रुतिः "तमेव भान्तमनुभवन्ति सर्वे तस्य भासा सन्नमिदं विभाति ।" तस्मात् सर्वतः सर्वस्य विश्वस्य । उक्तलक्षणस्याविनाभावरूपत्वं विना न भवतीत्यपि न विस्मरणीयम् ।

विश्वमिदं ब्रह्मः सापेक्षप्रतीतिकम् । यथा- सम्प्रतिपन्नो घटो यदि ब्रह्म सापेक्षप्रतीतिको न भवति, तदा दुरयमपि न भवति, यथा - शशविषाण इत्याद्यन्वयव्यतिरेकसिद्धेनानुमानप्रमाणेनावसीयते । अनेन स्फुरणप्रकारेणार्थानां बौद्धत्वं बुद्धिस्यत्वम्, आन्तरत्वन्य सर्वमपि सम्पद्यते । उक्तन्वैतत् -

तदा प्रकाशमानत्वं तेजसां तमसामपि ।
अविनाभावरूपत्वं तस्माद्विश्वस्य सर्वतः ।।

अत्र चिदात्मनि परमशिवे पदार्थानां प्रथमं परिस्फुरणत्वात् तेषां बौद्धत्वं सुतरामायाति । किं वाऽर्धात्मकः शिवः सर्वप्राणिनां चित्ते परिस्फुरति ।

तत्र वर्ण-पद-मन्त्र-काल-तत्त्व-भुवनात्मकः षडध्वा । तेषु
वर्ण-पद-मन्त्रात्मकः, प्रमाणः — ध्वाशब्दात्मकः, कलातत्त्वभुवनात्मकः ।
प्रमेयाध्वाऽर्थात्मकः । वर्णाद्यध्वत्रयं वाचकाध्वा, कलाध्वत्रयं च वाच्याध्वा । एवञ्च
कलातत्त्वभुवनात्मकमर्थत्रिकं स्थूलं । वर्णपदमन्त्रात्मकं शब्दत्रिकं सूक्ष्मम् ।
कलातत्त्वभुवनात्मका स्याध्वानः, वर्णपदमन्त्रात्मका नामाध्वान इत्यपि व्यवहारः
प्रसिद्धोऽस्ति ।

अत्र पञ्चादशवर्णाः, सप्तषष्टिवर्णाः, कादयो वर्णाः, षट्त्रिंशच्चेति
नित्याषोडशिकाण्वे प्रपञ्चिताः । स्थूलसूक्ष्मभेदेन शरीरे वर्णक्रमः संव्यवस्यतः ।
वर्णक्रमरूपिणी विच्छक्तिः । वर्णांश्चकायाः पश्यन्तीरूपम् । अस्याश्च तुरीयं धाम
परावायूपम् ।

पदानि वर्णसंयोगजान्येकाशीत्यादीनि । तानि चानन्दपदव्यापकानि
सुप्तिङन्तोपाधिसंकोचितानि सन्ति । वर्णात्मकाश्च मन्त्रा मननत्राणधर्माणश्च तथा च
गर्भाकृतासंस्थितमन्त्रवत् । सप्तकोटिमहामन्त्रा व्यापकाः साङ्गब्रह्मशिवाख्या मन्त्रा
एकादशेति नामाध्वानोऽपि त्रयः ।

एवमेव हकारोऽन्त्यः कालरूपः कलातद्विवर्तभूतबिन्दुद्वयं शिवशक्तिरूपं
चन्द्रसूर्यात्मकप्रकाशविमर्शरूपं परमबिन्दुप्रापकम् । तथा हि किञ्चित् कर्तारममुं कलयन्ती
कीर्त्यति कला नाम्ना । तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धिविद्यामायाकला विद्या
रागकालनियतिपुरुषप्रकृतिमनोबुद्ध्यहङ्कारत्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणि
पादपायूपस्यशब्दस्पर्शस्पर्शसगनाकाश वायुवहिनसलिलभूमयः ।
अनाश्रितादिकालाग्निस्त्रान्तः कालान्यादिशिवान्तो वा भुवनाध्वा ।
अनाश्रितादिकालाग्निस्त्रान्तः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मा भुवनानि चतुर्विंशत्यधिके द्वे इति ।

एवञ्च संविदेव भगवती वामकेश्वरदशनि त्रिपुराभिधाना
परब्रह्मशब्दब्रह्मेति कथ्यते । तत्र त्रिपुरापदस्य नानाविधा उच्युत्पत्तयो निरुक्तयश्च
बुद्ध्यन्ते । तद्यथा त्रिम्यः पुरा त्रिपुरा । त्रिबिन्दुत्रितत्त्वेभ्यः पुरा स्थितेति भावः ।
त्रिपुरा वर्णनामाविर्भूतकारणस्या संयमकारहकारकामलापर्यायप्रकाशविमर्शस्याऽपीति
यावत् । परमा शक्तिरेकविधैव सती बीजोच्छूनदशायाम्
ज्ञानक्रियेरुच्छास्त्रयबिन्दुरूपेणोद्भूयमाना त्रैविध्यं गता त्रिपुरा । एवं
शिवशक्तित्रिक्रत्रिधामत्रिबीजतत्त्वत्रिगुणत्रिकोणादिभेदत्रयाविमविण त्रिवृत्करणरचना
वैचित्र्यं चतुरा त्रैविध्येन समस्ताध्वव्यापिनी त्रिपुरा ।

धामतत्त्वपीठलिङ्गमातृकादिभ्यस्त्रिभ्योऽपि पुरा या विद्यते सा त्रिपुरा
देवीप्रकाशविमर्शसामरस्यरूपिणी । त्रिपुरारणे तु -

नाडीत्रयं तु त्रिपुरा सुषुम्णा पिङ्गला इडा ।
मनो बुद्धिस्तथा चित्तं पुरत्रयमवाहृतम् ।।

इत्युक्तम् ।

तच्च त्रिपुराभिधानं परं ब्रह्म प्रकाशविमर्शसामरस्यात्मकं बीजावस्यारूपम् ।
ततो बीजाक्षुणादिव कलातत्त्वभुवनाभिधेयस्वार्यत्रिकस्य स्थूलस्य
वर्णपदयमन्त्राभिधानरूपशब्दात्रिकस्य सूक्ष्मस्य कर्तृकर्मव्युत्पत्त्या लोकलोकनलोक्यात्मनः
षट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायरूपस्य त्रैलोक्यस्योत्पत्तौ कारणभूता स्पन्दशक्तिः सन्नुम्पते ।
बीजावस्यायामङ्कुरकाण्डपत्रपुष्पफलादिवस्यास्पन्दावस्यायामन्तः सदात्मना वर्तते
षट्त्रिंशत्तत्त्वग्रामभूतः कार्यरूपः प्रपञ्चः । अस्यां
षट्ध्वस्फारमयषट्त्रिंशत्तत्त्वगर्भमहाहन्तापरामर्शमहाविभूतिरूपप्रपन्चात्मना
महाविकासभावमापन्नायां तत् स्थितिव्याप्तिरिक्तो नामरः कश्चनावतिष्ठते ।
प्रकाशरूपस्य शिवस्य हि विमर्श एव स्वभावः ।

अतः शब्दार्थरूपयोः शिवशक्त्योराभ्यन्तरस्यापि कुतः कार्यमुभयोऽयाति
इति कृत्वा शक्तिशिवयोर्नित्यसाम्यस्य सिद्धान्तः स्थिरीभूत् समयाचाराऽभिमानिनां
भक्तानां सम्मुखं तिष्ठतीति शक्तिशिवयोः प्रतिक्षणं स्मरणरूप कार्य एव समयः ।
अत्र वरिनि -

मिथ्याज्ञानमर्थश्च शक्तिर्हेतुश्च्युतिस्तथा ।
पशुत्वमतं पन्थैते तन्त्रे हेयाधिकारतः ।। इति ।।

अत एव पाशापसारणपूर्वकशिवत्वालाभाय सद्गुरुरेवाश्रयणीयः । यतो हि
तान्त्रिकवाङ्मये गुरुत्वं सर्वातिशयि परमशिवाभिव्यञ्जकमिति सद्गुरुरूपेण महतावरेण
संस्मर्यते ।

.....स यियासुः शिवेच्छया ।
भुक्तिमुक्तिप्रसिद्ध्यर्थं नीयते सद्गुरु प्रति ।।

इति वचनात् सद्गुरोराश्रयणावृते भोगमोक्षयोरभिन्नतया प्राप्तिर्नैव भवति ।
सद्गुरुप्राप्तौ भगवदिच्छैव मुख्यं कारणम् । शिष्येच्छा तु तदनुगामिनी । भगवदनुगृहस्य
वैचित्र्यादेव साधकस्य स्वस्वालाभाय अत्युत्कटेच्छा जागर्ति । इयमिच्छैव शुद्ध
विद्यापदेन सत्तर्कपदेन वा उच्यते । यद्यपि गुरुतः, शास्त्रतः, स्वत इति कारणत्रये
आभ्यर्हितत्वाद् गुरोरेव प्रथमोपात्तत्वादनयोर्द्वयोः कारणत्वं गुणीभूतत्वमेव । तथापि
"शिष्याप्रलव बोधस्य कारणं गुरुवाक्यतः" इति "उत्तमानां तु विलानं
गुरुशास्त्रानपेक्षणम्" इति वचनाभ्यां स्वभावसिद्धस्य ज्ञानस्य प्राबल्यं गम्यते ।

एतादृशप्रातिभलानोदयेऽपि गुरुवचनमन्तरा स्वभावबोधोद्भवो न भवतीति सुनिश्चितमेव । गुरोः प्राशस्त्ये स्वाभ्यस्तलानवतो गुरोरेव प्रसङ्गः सर्वात्मना उपयुक्तः । वैदिकवाङ्मयवद्रागमेऽपि श्रौतचिन्तामयभावनामयलानत्रयस्य वर्णनं प्राप्यते । तत्र भावनामयलानस्यैव मोक्षैककारणत्वात् तस्यैव श्रेष्ठत्वं विद्वद्भिर्निर्णीयते । तदित्यम्

भावात्परतरं नास्ति त्रैलोक्यसिद्धिमिच्छताम् ।
 भावो हि परमं ज्ञानं ब्रह्मयज्ञानमनुत्तमम् । ।
 कोटिकन्याप्रदानेन वाराणस्यां शताब्दैः ।
 किं कुरुक्षेत्रगमने यदि भावो न लभ्यते । ।
 भावेन ज्ञानमुत्पन्नं ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात् ।
 आत्मनो मनसा देव्या गुरोरीश्वरमुच्यते । ।
 ध्यानं संयोजनं प्रोक्तं मोक्षमात्ममनोलयम् ।
 गुरोः प्रसादमात्रेण शक्ततोषो महान् भवेत् । ।
 शक्तिसन्तोषमात्रेण मोक्षमाप्नोति साधकः ।
 गुरुमूलं जगत्सर्वं गुरुमूलं परन्तपः ।
 गुरोः प्रसादमात्रेण मोक्षमाप्नोति सद्द्वशी । । इति । ।

स्वभ्यस्तलानिन एव भावनामयलानस्य सुलभत्वादुक्तलक्षणलक्षितस्य गुरोर्माहात्म्यमागमाचार्यैः स्वीकृतम् । कुलवर्शनेऽस्मिन् पूर्वकौलाः, उत्तरकौलाः, समयाचारः, कौलाचारोऽथवा समयकौलमिश्रमतानि श्रीविद्योपास्तावनिवार्याणि इति कोऽसौ समयाचारः? समयशब्दो नानार्थकः । अत एव "समयाचारतत्परा" इति ललितासहस्रनामसु ललिताया एकं नाम "समयाचारतत्पराः" इति ।

बहुराकाशमध्ये वैवीचकं भावयित्वा तत्रैव देवीं पूजयेदिति तत्र पूर्वज समयः । समयाचारप्रतिपादका विशिष्ट-शुक्र-शनक-सनन्दन-सनत्कुमारनामकषिभिर्विरचितशुभागमपञ्चकमपिसमयपदेनोच्यते । तेषु तन्त्रेषु प्रतिपाद्यविषयोऽपि समयः, यद्वा शक्त्यभिन्नशिव एव समयः । समं याति इति समयः शिवः, समया देवी । समयश्च समया च अनयोरितरेतरयोगद्वन्द्वे "पुमांस्त्रया इत्येकशेषेणावशिष्टसमयशब्दः साम्यावस्थापन्नशिवस्य शिवायाश्च वाचकः ।

किञ्च, तयोः शिवशक्त्योः, साम्यं भवतुमर्हति ? पञ्चधा साम्यं भवितुमर्हति, अधिष्ठानानुष्ठानावस्थाननामरूपमेवात् । अधिष्ठानं पूजायास अधिकरणा

श्रीचक्रादि । अनुष्ठानं सृष्टिस्त्विति संहारनिगृहानुगृहपञ्चकृत्यकारित्वम् । अवस्थानं नृत्यादिक्रिया । नामभैरवादि । रूपमारुण्यादि । एतानि पञ्च कार्याणि साम्यमाश्रित्य क्रियन्ते ।

रुद्रयामलतन्त्रस्य वरपटलैरुपदिष्ट आचारोऽपि समयाचार उच्यते । दीक्षितस्य पुरुषस्य गुरुकृतया षड्विधेयं चतुर्विधेयं वा बुद्धानुसन्धातुर्महादेवास्थसंस्कारः समुत्पद्यते । अनन्तरं मूलाधाराद्व्रतित्वा कुण्डलिनी शक्तिर्मणिपूरचक्रे दीक्षितस्य प्रत्यक्षा भवति । तां सम्पूज्य अनाहतचक्रं नीत्वाक्रमेण विशुद्धि आलानचक्रयोर्नीत्वा नीराजनादिना सम्पूज्य च सहस्रदलपद्मे सदाशिवेन संयोगमवाप्य शक्तेर्मूलाधारकुण्डप्रवेशः । एष कार्यकलापो यावत्कालेन निष्पद्येत तावत् कालः प्रतीक्षात्मकः समय इति कथ्यते । समयमतोपासकानां शुकशनकादीनां ध्यानपूजाद्यपि समय इत्युच्यते । शुभादिपञ्चके देवीपूजाया यो वैदकाचारः समुद्भाविः, स आचार एव समयपदवाच्यः समयाचारनामकं पुस्तकमपि समयाचारप्रतिपादकं कार्यजातं निदिशति । उक्तानां पञ्चर्षीणां मतमादाय य आचारो या वा पद्धतिः समावृता आसीत्, सा क्रियैव समयाचारपदेन निरुद्धिगता कौलमार्गभेदात् समयाचारस्य वेदप्रतिपादिताचारसम्मतत्वमनुमातुं शक्यते । अतो वैदिकाचारसुगुम्फिता पराम्बोपासनैव समयाचार इति निधायिते । सौन्दर्यलहरीष्टीकाकारो लक्ष्मीधर आन्तरपूजामेव समयाचारं निश्चिनोति ।

चक्रपूजायां बाह्याभ्यन्तरा च द्विविधे वरिवस्ये स्वीकृते । इदयाकाशे श्रीचक्रवरिवस्यैव समयाचारानुगृहीता वरिवस्या, यद्यपि कामनाभेदेन साधका अन्यचक्रैः सह सहस्रदलेऽपि तामर्चयन्ति । इदयाकाशे समाराधिता शक्तिरैहिकं मनोरक्षं पिपति । वशिन्त्यादियोगिनीभिः श्रीचक्रपूजने तु विद्या प्राप्यते । कौलमते मूलाधारे त्रिकोणबिन्दौ शक्तिर्वरिवस्या सम्पाद्यते । कौलसाधकैस्त्रिकोणस्थितं बिन्दुमेव नित्यं समर्चयन्ति । द्विविधेयं वरिवस्या श्रीचक्रान्तर्गतयोन्याः स्त्रिया योन्या वा समनुष्ठीयते । चक्रस्थितपूजकाः पूर्वकौलाः, साखाद् दूत्या योनिपूजका उत्तरकौला अभिधीयन्ते । इमे द्वे अपि वरिवस्ये बाह्ये एव । कौलवरिवस्या बाह्येव मन्यते । मिश्रं पूजनं तु बाह्याभ्यन्तरभेदेनोभ्यविधम् । मूलाधारे स्थितां कुलकुण्डलिनीं समाराधनप्रवणाः कौलाः, शक्तिश्च तत्र समाराधयता कौलनीति गीयते । अस्मिन् समर्चने प्रत्यक्षं मकारपञ्चकं प्रयुज्यते । समयमते मानसिकाः पञ्चमकाराः प्रयुज्यन्ते । तदनुसारं सहस्राराद् निःसृतामृतव्रवपानं मद्यमिति । कामक्राधाद्यन्तःकरणषड्विधपूर्णं वधं सम्पाद्य भावनया तन्मांसमक्षणं द्वितीयो मकारः । इन्द्रियनिरोधस्तृतीयः । आशातृष्णादयो मुद्रापदेनाभिधीयन्ते । सुषुम्नानाड्या चित्तसंयोग एव मिथुनीभावः ।

समयमते मनन-मन्त्र-मौन-मन-मुद्राणां पञ्चमकारेषु परिगणनम् । तस्मिन् मतेऽनुकल्पेनापि अर्चनं सम्पाद्यते । वामे तु मपञ्चकाः साक्षात् स्वीक्रियन्ते । तद्दृष्टव्यवस्थां नीलात्पलदलप्रभां महादेवीमष्टादशभुजैर्युतामानन्दभैरवीं योगजननीं योगिनीं मदिरासिन्धुसम्भूतां सर्ववायुवंशकरम्, षट्चक्रमेदिनीं चैतन्यां कुण्डलीं परदेवतां ध्यात्वा

योगी मूलाङ्गुले यजेत् ।

एतत् क्रियसादर्शनेन ज्ञानीभवति साधकः ।

ज्ञानादेव हि मोक्षः स्यान्मोक्षः समाधितसाधनः । इति ।।

ब्रह्माण्डं मपन्चकादीन्यानन्दकाभिव्यञ्जकानि योगिभिः समाद्रियन्ते ।

तदुक्तम् -

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्यतम् ।

तस्याभिव्यञ्जकं ब्रह्म योगिभिः परिपीयते । इति ।।

कल्पसूत्रेऽपि प्रतिपादितम् - "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्यतम् ।
तस्याभिव्यञ्जकाः पञ्चमकारास्तैरर्चनं गुप्त्या प्राकट्यान्निरयः" इति ।

किन्तु तैरर्चनं गोपनीयतया सम्पादनीयम् । प्रकटपूजनेन तु निरयप्राप्तिरपि
कल्पसूत्रे एव स्मृतत्वात् । समयाचचारिणो वैष्णवाश्च मकारपन्चकमनुपादेयमवैदिकं च
स्मरन्ति । किन्तु त्रिपुरमहोपनिषदि "परिष्कृतं क्षयमाद्यं पलन्च इति वचनेन
पञ्चमकाराणां परिग्रहणात् समयाचारिणां वैष्णवानां च मतमज्ञानविलसितमेव ।
सव्यापसव्यामतयोः प्राक्तनः कलहः क्रमवेदर्चा " न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न
वन्दनावशिष्टः वेद्यभिः सशर्मदयो विष्णुस्य जन्तोर्भा शिरनदेवा अपि गुरितन्न"
इति शिरनदेवपदेन वामाचारिणामेव ग्रहणम् । यद्यपि शिरनपदं पुरुषेन्द्रियार्थमेव ✓
साधारणतया प्रयुज्यते, तथापि मुकुन्दशर्मबख्शीनामकेन विदुषा निरुक्तविवृतौ
स्त्रिपुंसोऽस्मयोरपि करणार्थं स्वीक्रियते । पाश्चात्यविद्वांसोऽस्य शब्दस्य व्याख्यानं
पर्याप्तं मतद्वैविध्यं विकृतमुद्भावितवन्तः, तथापि यास्काचार्येण - "शिरनदेवा
अब्रह्मचर्याः" इति व्याख्यामाश्रित्य तृतीयपूजनकर्तृणाम् उत्तरकौलानामेव संकेतो ✓
विहितः । इत्थं मकारपन्चकं सर्वथा निषिद्धमिति कथनं
वैदिकवाङ्मयाज्ञानाभिव्यञ्जकमेव ।

सौत्राणामणियागस्य ज्ञानवतां सर्वमिदं सुस्पष्टमेव । सूत्रग्रन्थेषु
पूर्वमीमांसायामुपनिषत्सु मकारपन्चकस्य नियतकार्येष्वधिकृतेभ्यः प्रयोगः कण्ठरवेण
स्वीकृतेः । अजितेन्द्रियैर्यथेष्टं सेवितं मपन्चकं सूत्रां निन्दनीयम्, लोकविद्विष्टम्,
लोकोद्धेजकम्, निरयसाधकम् ।

अत्रत्या प्रक्रिया अन्यतान्त्रिकप्रक्रियाभ्यो विभिन्ना । अत्र

स्नानमण्डलनिर्माणकुण्डनिर्माणषोडान्यासनवारणादिपूजा विधानाद्विद्यते, अस्य ज्ञानलयमयत्वात् । ज्ञयस्यापि ज्ञानमयत्वे ज्ञानस्य सदाशुचित्वावत्र अशुजित्वं न स्वीक्रियते । शुद्धयशुद्धी न वस्तुधर्मा इति तु तन्त्रसारे महामाहेश्वराभिनवगुप्तेन स्फुटमुपवर्णितम् । निशङ्कव्यादिभिरप्यत्रयागः क्रियते । तदुक्तं महामाहेश्वरेण जयरथेन -

द्रव्यश्चैव लोकविद्विष्टैः शास्त्रार्थाच्च बहिष्कृतैः ।
विजुगुप्स्यैश्च निन्दैश्च पूजनीयस्त्वयं क्रमः ।। इति ।।

प्रकाशानन्दचिन्मयत्वाद् भैरवशब्दव्यपदेश्यस्य बाक्षीत्वरसस्यात्र पानेन परमोत्कर्षभाक्त्वमुपविश्यते । वस्तुगत्या बह्वीनां शक्तीनां स्वयं भैरवस्य च प्रियत्वादस्य द्रव्यस्य ग्राह्यत्वम् । अत एव कुलाचारे पञ्चमकारस्य परिवर्जनं प्रायश्चित्ताय मयन्यते । तदुक्तं जयरथेन -

कुलाचारसमायुक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
यदा मद्येन न स्पृष्टः प्रायश्चित्तं तदा चरेत् ।।
दिनमेकं दिनार्धं वा तदर्थं चार्थमेव च ।
निवृत्तेरलिपानस्य प्रायश्चित्तीभवेन्नरः ।। इति ।।

एतत्सर्वं कुयलप्रक्रियोक्तजपपूजायापरायणानां गुरुशुश्रूषानिरतानां ज्ञानविलानकुशलानां मदिताशयानां द्विजजपदवाच्यानामेव । लौल्यात् प्रवृत्तिस्तु निन्दितैव । अयं ज्ञानमार्गः । शङ्कातङ्कविदूषितानां दुर्बलहृदयानामत्रप्रवेशो निषिद्धः । उत्कृष्टाधिकारिणामेवात्र प्रवेशः । अत्र तेनैव द्रव्येणार्ध्यदानस्य महत्पुण्यप्रदत्वम् । अस्मिन् कुलदर्शने अध्यस्यैव प्राधान्यात्, तदुचितद्रव्योपयोगेन परमेश्वरोपदिष्टत्वाच्च । तदुक्तम् -

तेनाधिपात्रप्राधान्यं ज्ञात्वा द्रव्याणि शम्भुना ।
यान्युक्तान्यविशङ्कोऽत्र भवेच्छङ्का हि दूषिका ।। इति ।।
द्रव्याणि रत्नपद्मकादीनि इति ।

चिच्छक्त्या पञ्चमकारवस्तूयनि संशोध्य अमृतसम्पादनमस्मिन् मार्गे निदिश्यते । मातृकासु परया विद्यया सम्पुदिता मालिनी एव मातृका प्रशस्यते ।

मालते विश्वं स्वरूपे धत्ते इति मालिनी, अथवा मालयति अन्तः

करोति कुत्स्नं जगद् इति च मालिनी । अस्या भिन्नयोनित्वाद् योनीनां च
विसंछुलत्वान्नादि फान्तेति मालिनीक्रमः । तद्यथा - न, ऊ, ऊ, लु, व, च,
घ, ई, ण, उ, ऊ, ब, क, ख, ग, घ, ङ, इ, अ, म, य, ड, ढ, ठ,
भ, ज्ञ, ज, र, ट, प, छ, ल, आ, स, अः, ह, ष, क्ष, म, श,
अं, त, ए, ऐ, ओ, औ, द, फ इति ।

मालिनी हि भगवती मुख्यं शाक्तं रूपं बीजयोभिसंघट्टेन
समस्तकामद्वधामन्वर्थं चैतन्नाम् स्त्रशक्तिमालिनीभिस्सक्ता, फलेषु पुष्पिता
संसारशिशिरसंहारनावभमरीसिद्धिमोक्षधारिणी बानावानशक्तिमुक्ता इति
रलयोरेकत्वस्मृतेः । अत एव भ्रष्टविधिरपिमन्त्रएतन्वासात् पूर्णो भवति । तदुक्तम् -

अनन्तैः कुलदेहैस्तु कुलशक्तिभिरेव वा ।
मालिनीं तु यजेयद्देवीं परिवारितविग्रहाम् ।।
अभिन्नयोनिमध्ये तु नादिफान्तं कलौ युगे ।। इति ।।

कुलमार्गोऽस्मिन् शरीरमेव परात्परं तीर्थम् । न हि शरीरादन्यत्र बाह्यं
तीर्थमुपयुक्तम् गुरुरेवात्र परात्परं तत्त्वम् ।

गुणात्युपविशति गुरुरात्मोपदेशवातर्यन्वीयते । तदुक्तम् -

गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद् शशब्दस्तन्निरोधकः ।
अन्धकारनिरोधत्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ।।
गुह्यागमात्मतत्त्वान्ध बोधनादपि ।
स्त्राविदेवतास्याद् गुरुरित्यभिधीयते ।। इति ।।

अतो गुरुवाक्यमुल्लङ्घ्य किमपि कृत्यमनिष्टकारकम् । ज्ञानप्रवाहमार्गोऽस्मिन्
मण्डलपीठ-मुद्रा-चतुर्णमिवात्र पाशस्त्यम् ।

वाञ्छातिरिक्तवारं सर्वसिद्धीश्वरं गुरुम् ।
भजामि तन्मयो भूत्वा तं हंसमण्डलोपरि ।। इति ।।

मण्डलम् - गुरोर्मण्डलम् । पीठान्येकपञ्चाशत् । यथा सांख्यायनतन्त्रे -

पीठांस्तु विन्यसेद्देवि मातृकास्थानेके प्रिये ।
सितासितारुणश्यामहरित्पीतान्यनुक्रमात् ।।
पुनः क्रमेण देवेशि पञ्चाशत् पीठसन्धयः ।। इति ।।

यथा - ओं कामरूपाय नमः, ओं वाराणस्यै नमः, इं नेषालाय नमः । ई पौण्ड्रवर्धनाय नमः, उं पुरस्थितकाश्मीराय नमः । ऊं कान्यकुब्जाय नमः । ऋं पूर्णशैलाय नमः । ॠं अर्बुवाचलाय नमः । लृं आमातकेश्वराय नमः । ॡं एकमाय नमः । एं त्रिस्रोतसे नमः । ऐं कामकोटये नमः । औं कैलासाय नमः । औं भुगुनगराय नमः । अं केवाराय नमः । अः चन्द्रपुष्करिण्यै नमः । कं श्रीपुराय नमः । खं ओकाराय नमः । गं जालन्धराय नमः । घं मालवाय नमः । ङं कुलान्तकाय नमः । चं देवीकोटाय नमः । छं गोलकर्णाय नमः । जं मास्तेश्वराय नमः । झं अट्टहासाय नमः । ञं वैराजाय «विरजा» नमः । टं राजगुहाय नमः । ठं महापथाय नमः । डं कोलापुराय नमः । ढं एलापुराय नमः । णं कालेश्वराय नमः । तं जयन्तिकायै नमः । थं उज्जयिन्यै नमः । दं चित्रायै नमः । धं क्षीरिकायै नमः । नं हस्तिनापुराय नमः । पं उड्डीशाय नमः । फं प्रयागाय नमः । बं षष्ठीशाय नमः । मं मायापुर्यै नमः । मं जलेशाय नमः । यं मलयाय नमः । रं श्रीशैलाय नमः । लं मेरवे नमः । वं गिरिवराय नमः । शं महेन्द्राय नमः । षं वामनाय नमः । सं हिरण्यपुराय नमः । हं महालक्ष्मीपुराय नमः । कं ओड्याणाय नमः । क्षं छायाच्छाय नम इति ।

एतान्येव पञ्चाशदेकपीठानीति पीठरूपेण गृह्यते ।

मुद्रा -

मुद्रं कुर्वन्ति देवानां मनांसि तारयन्ति च ।
तस्मान्मुद्रेति संख्याता. ।।
मुद्रं स्वरूपलाभाख्यं देहद्वारेण चात्मनाम् ।
रात्पर्ययति यत्तने मुद्रा प्रकीर्तिता ।। इति ।।

एषा विद्या योगक्रियाचर्याभिरशेषपाशजालान्मोचयित्वां कार्यायैवपूर्यष्टक
«मनोबुध्यहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि» संस्कारान् द्रावयन्ती «ग्लापयित्री» या सा
मुद्रा मुद्राशब्दस्य योग एव पर्यायः । सा च मुद्रा चतुर्विधा,
कायकरवाकचित्तभेदात् । इत्थं कायिकी, करजा, मन्त्रिकी, मानसी इति
चतुर्विधाभिर्मुद्राभिश्चित्तं वागिन्द्रियं करशरीरौ संशोध्य जीवः सर्वमपि पाशजालं
भित्वा शिवस्वरूपं व्रजेत् ।

मन्त्र - मन्त्रि गुप्तभाषणे इत्यस्माद् धातोर्मन्त्रशब्दो निष्पद्यते । अत्र तु
मन् - त्रैङ्धातुभ्यां सहयोगेन निष्पन्नमन्त्रशब्दस्यैवार्थो गृह्यते । मननात् ज्ञायते
रक्षस्यसौ मन्त्रः । मननात् ज्ञाणकर्तृत्वमेव मन्त्रशास्त्रे मुख्यतया गृहीतः । तदुक्तम् -

मोचयन्ति च संसाराद् योजयन्ति परे शिवे ।
मननब्राणधर्मित्वात् तेन मन्त्रा इति स्मृताः ।। इति ।।

सर्वे मन्त्राः परामृतसाराः चित्रकाशात्मकाः
सृष्टिस्थित्यादिपञ्चकृत्यकर्तृत्वाधिकारं विभ्रति । मुख्यतस्तु
पाशमोचनशिवत्वाभिव्यक्त्यनुगृहकर्तृत्वादिधर्मत्वाद् मन्त्रा उच्यन्ते । परशुरामकल्पसूत्रे
— "मन्त्राणामचिन्त्यशक्तिता" इति सूत्रे अनायासेन तेषु ज्ञानवारिकाया अविद्याया
अनवर्तनसामर्थ्यं प्रतिपादितम् । तत्रैव — "वर्णात्मका नित्याः शब्दाः" इति वर्णसमुदाय
रूपाणां शब्दानां नित्यत्वमभिहितम् ।

वर्णमातृका एवाखिलशक्तेः पिण्डीभूतं मूलं रूपम् । "अ" इत्यनुत्तरं
चिच्छक्तिर्वा । "आ" आनन्दशक्तिरूपः "इ"कारः इच्छाशक्तिः, उकारश्च
ज्ञानशक्तिरूपः, ईकार शशनशक्तिः, "ऊ"कार ऊर्मिरूपः, ऋ, ॠ, लृ
इत्युभयच्छायाधारित्वाद् अर्थाद् बीजयोनिरूपत्वात् सङ्घट्टात् "ऐ" "औ" इति ।
एतद्वर्णचतुष्टयं क्रियाशक्तिः । सर्वे कार्यभूतमनुत्तरमेवान्ते प्रवेक्ष्यति ।

ज्ञानप्रधानतया संवेदनसारतया च प्रकाश एव बिन्दुतयाऽऽस्ते अम् इति ।
तत्रैवानुत्तरस्य विसर्गो जायते "आ" इति । एतत् षोडशास्वरं शक्तीनां बीजस्वररूपम् ।
तदनुत्तरात् कवर्तः इच्छायाः चवर्गः, सकर्मिकाया इच्छायाः सकाशात् टवर्गतवर्गो
उन्मेषात् पवर्गः । इच्छायास्त्रिविधायाः सकाशाद्, य-र-लाः,
उन्मेषाद्वकारः, इच्छायास्त्रिविधायाः सकाशात्, श-ष-सा इति । विसर्गात्
"ट"कारः, यसोनिर्संयोगजः, क्षकार इत्येवमेष भगवान् "अनुत्तरः" एवं
कुलेश्वररूपः । तस्यैकैव कौलिकीविसर्गशक्तिः । स च एव विसर्गीस्त्रिधा —
आणवश्चित्तविव्रान्तिरूपः, शाक्तीश्चित्त सम्बोधरूपः, शाम्भवश्चित्तप्रलयरूपः ।
विसर्ग एव विश्वजनने भगवतः शक्तिः । एवमित्यपर्यन्तं यदा निर्विभागतयैक एव भगवान्, ।

बीजयोनितया शक्तिमान्, शक्तिन्च पृथग् अष्टकपरामर्शं क्षकार साहित्येन
अर्थात् चक्रेश्वरसाहित्येन नववर्गात्मका । एकैकपरामर्शप्राधान्ये पञ्चाशद्भेदाः, तत्रापि
सम्भवद्भाग भेदपरामर्शं एकाशीतिरूपत्वम् ।

चिच्छक्तिरेव मानववेद आभ्यन्तेर स्थिता सिंहासनारूढा विराजते ।
चिच्छक्तेरेव स्वाभिमुखविव्रामावस्था स्वातन्त्र्यबलाद् यथा चिच्छक्तेरेवानन्दात्मना
परिणामः, तथैवानन्दस्य बहिर्मुखतयेच्छाज्ञानाक्रियात्मना परिणामः । एतदेव

पूर्वोक्तकथनजातं वर्णमातृकाभिस्ततदक्षरैः सन्ध्याविना पुषक् पुषक् शब्दैर्भविश्च शाब्दिकी किलाभिव्यक्तिः ।

तद्यथा-अकार एव अनुत्तरं चिच्छक्तिर्नाम ।। तस्यैव स्वाभिमुखोपस्थानम् । अ+अ=आ" इति आनन्दशक्तिः । एवमेव "इकारः एव इच्छाशक्तिः । तस्यैव स्वाभिमुखविभ्रामे "इ+इ=ई" ईशानशक्तिः । उकार एव उन्मेषः (ज्ञानशक्तिः) । तस्यैव स्वाभिमुखविभ्रामे "उ+उ=ऊ" ऊर्मितशक्तिः । तथा ज्ञानस्य सम्बर्धने तस्मिन् लहरीणां सम्बर्धनम्, तेन ऊर्मिरिति संज्ञायाः सार्थक्यम् । अनुत्तरस्यानन्दस्य वेच्छाशक्तिसंयोगे "एकारः" इति क्रियाशक्तेः स्वरूपम् । तथैवानुत्तरस्यानन्दस्य वीन्मेष उकारसंयोगे "आंकारः" इति क्रियाशक्तेः प्रसारः । अनुत्तरस्यानन्दस्य वा एकारेण सह संयोगे "ऐ"कार इति क्रियाशक्तिः । अनुत्तरस्यानन्दस्य वीकारसंयोगे "औ"कार इति क्रियाशक्तेः स्वरूपम् ।

क्रियाशक्तेरेत एव चत्वारो वर्णाः प्रतीकरूपाः । इतीऽधिकः प्रसारः क्रियाशक्तेर्नास्ति । रुद्रा सती सैव प्रत्यावृत्ता मध्यपातिनीः शक्तीः स्वान्तः संस्थाप्य समष्टिरूपं धारयन्तीं बिन्दुरूपतां प्राप्नोति । स च बिन्दुरनुत्तरेण सह सम्भूयैकत्वमापद्यते । एष बिन्दुरेव शिवबिन्दुरिति बोद्धव्यम् । एवमनुत्तरस्य विमर्शस्य च समाहारे "अहंभावः" प्रसरति । तदुक्तं सङ्केतपद्धतौ -

अकारः सर्ववर्णशयः प्रकाशः परमः शिवः ।
हकारोऽन्त्यकलास्पो विमर्शः कथितः प्रिये ।। इति ।।

एवं प्रकाशविमर्शयोः प्रत्यासहारनीत्या सङ्घट्टः समाहारोऽहमिति निखिलवर्णशक्तिः समूहस्य शक्तिचक्रस्य च प्रतीकः । हकारः प्राणवाचकत्वात् प्राणात्मना परिणमति ।

तदुक्तमभियुक्तै - "प्राक् शक्तिः प्राणे परिणता" । प्राणस्यैव विकासो वाक्शक्तिः, प्राण एव वागात्मना निखिल व्यवहारप्रपञ्चं व्याप्नोति । एष एव सूक्ष्मस्य स्थूलप्रसारक्रमः । एषोऽहंभाव एव परमात्मनः स्वभावसिद्धस्य प्रकाशविमर्शत्मकसङ्घट्टस्वरूपस्य परिचायकः ।

अत्र यावद् "अहम्" प्रतियोगिनः "इदम्" भावस्य जगती
विकासो नाऽभूत् । तावद् इदं भाव एव विश्वस्य प्रतीकाः । अतः
स्वातन्त्र्यशक्तिबलाद् अहंभावस्यैव विभक्तरूपेणेदं भावस्यैव क्रमो महाशून्यमप्यतिक्रम्य
परमशून्यात्मना वक्तुं शक्यते । महासृष्टेः समष्टि रूपस्य समष्टेश्च व्यष्टिरूपेण क्रमेण
सृष्टेः प्रसारः । एवं विभिन्नासु स्थितिषु शून्यसंज्ञकासु बुद्धि-प्राण-मन-इन्द्रिय
विषयाणां क्रमशः स्फुरणम् । अनेन क्रमेण सृष्टेर्बहिर्मुखीयाधाराऽनुक्षणं प्रसरति ।
विषयसृष्टौ मूलप्रकृतेः सकाशात् सदृशपरिणामानन्तरं विसदृशपरिणामस्याविर्भावः ।

सदृशपरिणामस्तु गुणात्मिकायाः प्रकृतेः ।
विसदृशपरिणामस्त्वच्छाशक्तिः स्वभावात् सङ्कल्पाद्वा । परिणामस्याद्यस्वरूपं
परिणामात्मकं तत्त्वान्तरात्मकम् । अन्तिमं रूपं तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामात्मकम् । पूर्वं
चर्चितस्य अनुत्तरचिच्छक्तेरकुलस्वरूपात् सर्वप्रथमं कुलशक्तेराविर्भावः । एषां
कुलशक्तिरेव कुलकुण्डलिनी-कुण्डलिनी-कुण्डलीनाम्ना वाऽभिधीयते । विसर्गशक्तेरेवेयं
सूक्ष्मतरं रूपमित्यत्र न सन्देहः । निश्चितस्य विश्वस्य संस्फुरणं अस्याः सकाशादेव
जायते ।

सृष्टिरपि भेद-भेदाभेद-अभेदादिनाम्नार त्रिधा भिद्यते ।
स्थूलात्मकभेदसृष्टेरेवाणवविसर्गः । भेदाभेदात् शाक्तविसर्गः । अभेदात् शाम्भव
विसर्गः । एषु त्रिषु यः स्थूलः स सङ्कुचितज्ञानात्मकश्चित्तविसर्ग एव । अत्र
बहिर्मुखभावस्य प्राबल्यात् प्रमाणप्रमेवादिविश्वदृष्टीनां स्फुटतया प्रकाशनम् । द्वितीयस्मिन्
सूक्ष्मविसर्गात्मनि शाक्तविसर्गे चित्तस्य सम्बोधः । अस्यां वशायां निष्कलमेव,
आत्मसमर्पणाय नित्योद्द्यतं प्रस्फुरति ।

अत्र प्रकाशस्य अखण्डत्वात् समुद्भूतस्य चराचरविश्वस्य तस्मिन्नेव
हेतोर्मात्मकं समर्पणं प्रतीतिसाक्षिकं संतिष्ठत्येव । एषैव शक्तिवशात् ।
सूक्ष्मातिसूक्ष्मशाम्भवविसर्गे तु न भेदस्य, न वा भेदाभेदस्य परिज्ञानम् । विश्वमपि
तत्र न भासते । सा तु स्वस्यावस्थाऽऽनन्दात्मिकास्वाभिन्ना । चित्तमपि प्रलीनं सत्
तत्रावतिष्ठते । केवलं संविदश्चैतन्यस्यावा तत्रावस्थितिः । पूर्वोक्ता
विसर्गशक्तिरेवानुत्तरचैतन्यस्याद्या शक्तिः । इयं परप्रमात्रासहाभेदरूपेण स्वस्यात्मना
तिष्ठति । अत्रावस्थानं रिक्तमिव प्रतीयते इति हेतोस्तस्या इच्छारूपेण स्पन्दनं
भवति । इमामेव कामकलानाम्नापि वर्णयन्ति । कामकलैव तत्त्वसृष्टेः सृष्टेर्वा मूलं
रूपम् ।

बहिर्मुखीभावस्य कारणं क्षोभ एव । तदुक्तं रहस्यकृता- "एकाकी न रमते स द्वितीयमैक्षत्" इति । अनुत्तरानन्दयोरेवास्य बीजं निहितम् । तत एव बहिर्मुखीभावस्य प्रसरः ।

चिच्छक्तेरेव नाम सप्तवशी कलात्मिका "अमा कला" "अमृतकला" वा । विसर्गशक्तेः सकाशात् परापरभेदेनानन्दप्राणशक्त्योर्विकासः । विसर्गद्वयरूपेण बिन्दुद्वयं पूर्वोक्तयोरानन्दप्राणशक्त्योः समुद्भावकः । एषाऽमापरपर्यायाऽमाकलैव बिन्दोर्गतिमवाप्यात्मनः समुच्छलत्तया द्वितीयबिन्दुरूपेण समुल्लसति । शब्दान्तरेण त्रिपुट्यप्यवतिष्ठते । सापूर्वोक्ता अमाकला तत्तद्रूपेण विभज्य नियतप्रकाशकतया निजस्वरूपे अवस्थापयति । एषा विसर्गरहिता शक्तिः कुण्डलिनी नाम्ना प्रथते ।

इयं प्रसृप्ता भुजगाकारा स्वात्ममात्रविश्रान्ता परसंविद्रूपा । विसर्गस्योभयप्रान्ते द्वे कुण्डलिन्यौ स्तः । आदौ प्राणकुण्डलिनी बहिर्मुखी सती कारणसंविद्रूपेण प्राणात्मनाऽभिव्यज्यते । अन्तकोटौ स्वात्मविश्रान्ता परसंविद्रूपा पराकुण्डलिनी इयमन्तमुखी ।

संविदो भिन्नं किमपि वस्तु न स्याच्चेत् सृष्टिसंहारौकस्य भेदमिति चिन्तनीयम् । अत्र माया प्रकृतिर्वा न स्तः, ये उपादानत्वं भजते । अत आत्मन एव सृष्टिकर्मकर्तृत्वं फलति । स्वयमेव स्वस्यै स्वात्मानं सृजति । देशकालावपि नात्मभिन्नौ प्रमातृप्रमेयादिकं सृज्यमानं सर्वमात्मस्वरूपमेव विभिन्नाभासरूपेणान्तर्बहिर्चर्यात्किन्चित्सफुरति तदप्यात्मस्वरूपमेव । अतः स्वातन्त्र्यमयी चैतन्यशक्तिः शिवाभिन्ना स्वयमेव स्फुरति ।

मानवशरीरे सैव कुण्डलिनीशक्तिः सुप्ता तिष्ठति । अत एव मानवशरीरस्यैतावन्माहात्म्यम् । तां निद्राभङ्गयुतां कृत्वा क्रमशः उर्ध्वमारोहणाय गुरुपदेशाद्यत्नः क्रियते । कुण्डलिन्या जागरणेनैव संशयविपर्ययादिदोषाणामभावो भवति । क्रमशः षट्चक्राणां भेदनान्तरमात्मनस्तृतीयं ज्ञाननेत्रं मलशून्यं सत् प्रकाशते प्रसीदति च । विकल्पचिदुत्थनन्तरं निर्विकल्प एव भासते ज्ञाननेत्रस्योन्मीलितत्वात् । पश्चात् "शिवोऽहम्" इति रूपेणात्मा स क्षतिक्रियते । स्वात्मा शिवः सृष्टेरादौ पशुभूमिमङ्गीचकारः । तदा स्वात्मगोपनाय मातृकासाहाय्यमङ्गीकृतवान् । मातृकाणां स्वभावसिद्धक्रमस्त्वकारादिहकारान्त एव । अत्र न कोऽपि क्रमः, न किमपि वैषम्यं तीव्रमन्दादिभेदा अपि न । एषैवाहन्ता नाम्नी महाशक्तिर्यत्र सर्वशक्तीनां सन्निवेशः । एतस्मादेव कारणाद् मनुष्यस्वभावेषु असङ्ख्या भेदाः संलक्ष्यन्ते । यथा पशुभावो

विकसति, तथा तथा क्रमेण शिवभावा इत्यसति । स्वातन्त्र्यस्थाने पारतन्त्र्यमाक्रमते । शिवः स्वशक्तिभिरेव व्यामोहितः, सन् पशुत्वमन्वति । पशुभावपरिहारेण शिवत्वमुन्मिषते । तदुक्तं स्पन्दे-

शब्दराशिसमुत्पत्त्यः शक्तवर्गस्य भोग्यताम् ।

कलाविलुप्तविभवो गतः सन् स पशुः स्मृतः ॥ इति ॥

कमलस्पन्देण बलरूपा मातृकवर्णा रश्मिचक्रवत् समन्ताद्विकीर्यन्ते । तत्पश्चाद् व्यापकप्रकाशात्मिका पिण्डीभूता वाक्शक्तिरेव नादासनमधिकरोति । अनन्तमायां पद्मकर्णिकायां विन्दुरूपेण चक्रेश्वर-चक्रेश्वर्योः सिंहासने प्रतितिष्ठति । उद्बुद्धा चिच्छक्तिर्वेहे समुद्भूयोर्ध्वमुत्तिष्ठन्ती क्रमशः चक्रेष्वाक्रामति । पूर्वं मूलाधारचक्रस्थितस्य वर्णचतुष्टयस्य चिदग्नेः प्रभावेण विगलने सम्पद्यते । अनन्तरं प्रवाहरूपेण मध्यविन्दुमुखं तीव्रगत्या प्रचलति । एषैव वर्णमातृका विगलन सङ्घट्टरूपा नादशब्देनोच्यते । नादो विन्दुरूपं गृहीत्वा प्रतिचक्रे प्रवाहरूपेण मध्यमार्गे शून्यपथि वा विरालतेक । वर्ण-नाद-विन्दवः प्रतिचक्रे तिष्ठन्ति । मूलाधार चक्रस्य वर्णा नादात्मना कमलमात्मसात्कृत्य ब्रह्माण्डीमाश्रित्योर्ध्वारोहणक्रमेण स्वाधिष्ठानमणिपूरादिचक्रे प्रविशन्ति । तत्रापि पूर्वप्रक्रियामाश्रित्यैकीभूय मध्यनाडीमार्गेणोर्ध्वं प्रसरन्ती शक्तिरेकबिन्दुमात्मना पञ्चभूतात्मकपञ्चचक्रमनुभूय षष्ठं चक्रे चाभिष्टाय पञ्चभूतानि साधकस्य चित्तं च निर्विकल्पस्वच्छप्रज्ञायां निमज्जति ।

अनन्तरमालाचक्रस्योर्ध्वं स्थितो दिव्यज्ञानात्मविन्दुमुन्मिषतीत्येष एव कुण्डलिनीशक्तेः उन्मेषद्वशाप्राप्तिक्रमः । षट्यक्रमेदनानन्तमालाचक्रस्याधोभागे निश्चिता विकल्पास्तिरौभूताः । उपरि च ललाटप्रदेशे देहाद्यभिमानवर्जनपूर्वकं परं ज्योतिषोऽमृतकोषस्याविर्भावो जायते ।

एवं क्रमशोऽनुक्षणं महाशक्त्याकर्षणवशाद्, मध्यस्थितानि महाशून्यान्यतीत्य स्थितं सहस्रदलचक्रं प्रकाशितुमारभते साधकः । एवं सोपान क्रमेण चक्राण्यतिक्रामन्ती महाशक्तिर्महाबिन्दौ स्थितं परं शिवमाशिलष्यति । सुदीर्घकालस्य विरहानन्तरं शिवशक्त्योरेष सम्पर्को महा सम्पर्केनाम्नाऽभिधीयते । तदा कुण्डलिनी कुण्डलभावं परित्यज्य दण्डकाराकारिता जायते । अनन्तरं महाबिन्दुस्यपरमशिवेन समरसतामाशिलष्यति । अस्माद् महासम्पर्कामृतधारा प्रच्यवते । तस्मिन् सुराभ्यस्तलप्रवाहे मनः प्राणाविभिषक्तादूर्ध्वमुखौ च तां धारां पिबतः ।

समानवायोः क्रियानन्तरमुदानवायोः क्रियया कुण्डलिन्या ऊर्ध्वगतिर्निष्पद्यते । एष ऊर्ध्वगतं सहस्रसारे विरमति, अपि तु ब्रह्मरंभमनुधावति । तदनन्तरं गतेः प्रयोजनं नास्ति । व्यानशक्तिप्रभावेण स्वखण्डसत्तां व्यापकरूपे निवर्त्य विजृम्भत एव । अयमेव योनेर्योन्यन्तरं सततं गतिशीलस्यात्मनः स्वनित्यस्वरूपे परावर्तनस्येतिहासः । तदा पितरो पुत्रेण सदैकीभूय महासत्तारूपेणात्मानौ प्रकाशयतः । एषा एवाद्वैतकथा । एतदेव पूर्णत्वम् ।

कालिदासस्य कालो देशश्च :-

भारतीयकवीनां समयनिर्धारणमतिकष्टसाध्यम्, यतस्तैः स्वविषये किमपि न लिखतम् । अस्यां परिस्थितौ अन्यकुतस्ल्लेखैः अनुमानेन च प्राचां कवीनां समयो व्यवस्थापनीयो भवति । अस्मादेव हेतोः कालिदासस्य समयेऽपि मतभेदाः

1. सरविलियमजोन्समहोदयः विक्रमसंवत् प्रवर्तकस्य ईशवीयसंवत् पूर्ववर्तिनः कस्यापि विक्रमादित्यस्य राज्ञः कल्पनां कृत्वा तत्सभामण्डनं कालिदासं मत्वा ई. पू. प्रथमशताब्दीसमुद्भवत्वं कालिदासस्य मन्यते ।

2. डॉ. वेवरलौसन, याकोति, मानियरविलियमादिमहानुभावानां सम्मतिषु ई. द्वितीयशतकं चतुर्थशतकयोर्मध्यकालिकत्वं कालिदासस्य स्वीक्रियते ।

3. डॉ. भाउदानी महाशयस्तु-उज्जयिनीनरेशीवर्षविक्रमादित्योऽयं मातृगुप्तनामानं काश्मीरान् शासितुं प्रेषितवान् । समातृगुप्तः कालिदास एवेति मत्वा तस्य षष्ठशतकोद्भवत्वं स्वीकरोति ।

4- वत्सभट्टमहोदयस्यैकः शिलालेखः प्राप्यते, तत्र 529 मालव संवदुल्लेखो विद्यते । स च ई. 473तः संवदति । तस्य शिलालेखस्य भाषा कालिदासीयो भाषामनुसरति । एतदेवाधारीकृत्य मैकडोनमहोदयः कालिदासस्यपंचमशतकोद्भवत्वमाह ।

5. डॉ. हार्नले प्रभृतयस्तु विद्वांसः कालिदासस्यकाव्येषु गोप्ता ओष्ठी कुमारगुप्तस्कन्दप्रभृतिशब्दैः गुप्तवैश्यनुपाणां स्मरणं मन्यमानाः कालिदासस्य समयं पंचमं षष्ठं वा ईशवीयशतकमाहुः ।

6. ए. सी. चटर्जीमहोदयस्तु कालिदासं मालवनरेशयशोभर्मसमकालिकं मत्वा षष्ठशतकवर्तिनमाह ।

7. रामचन्द्रविनायकपटवर्धनस्तु "आषाढस्य प्रथमदिवसे" "प्रत्यासन्ने नमसि" इत्यादि पद्याधारेण, ज्योतिषज्ञानुसारिणीं गणनां कृत्वा इतः 1800 वर्षपूर्ववर्तिनं कालिदासमातिष्ठते ।

8. आर. कृष्णमाचरियर महाशयो मेघसंदेश विमर्शनामकग्रन्थे लिखति यत् "दिङ्नागानां पथि परिहरन्" इति श्लोकस्य साक्ष्येण दिङ्नागप्रसमकालिकः कालिदासः ई. षष्ठशतकेऽवर्तत इति ।

9. म. म. रामावतारशर्मा महोदयस्तु कालिदासं द्वितीयचन्द्रगुप्तसमकालिकं मत्वा ई. 375तः 450ई. मध्यवर्तिनं सप्रमाणं साधयति ।

10. विचारकास्तु-प्राचीनसमये मालवनामकगणस्य प्रामुख्यमवर्तत, ई. पू. अयमेव मालवगणो ग्रीकाणां सततमाक्रमणात् पीडितः सन् राजस्यानमागत्य ई. प्रथमशतके मालवदेशं स्वायत्तीचकार । गणराज्येऽस्मिन् विक्रमादित्यो मुख्योवर्तत । शकान् पराजित्यायं शकारिपदवीमभजत् । एतत् प्रवर्तितसंवत्सरस्य गणनाम्ना मालवसंवत् नाम्ना व्यवहारः प्रचलितः । अतः ई. पू. प्रथमशतके विक्रमादित्यस्य सत्तया तत्सभायां स्थितस्य कालिदासस्य स एव समयः सम्भवति ।

किंचाश्वघोषस्य समयो निश्चितमेव हि कनिष्कसमकालिकतया प्रथमशताब्दी स्थितः । तत्काव्ये कालिदासस्य काव्यमनुक्रियमाणं वीक्ष्यते । रघुवंशे कुमारसम्भवे च विद्यमानं पद्यं बुद्धचरितेऽश्वघोषेण किंचिदेव विपर्यस्योपन्यस्तम् । अतोऽश्वघोषात् पूर्ववर्ती सम्भवति कालिदासः । एवं रीत्याभ्यां सम्भवप्रमाणाभ्यां कालिदासस्य ई. पू. प्रथमद्वितीयशतकसम्भवत्वं स्वीकर्तुं समर्थयन्ते ।

कालिदासस्य देशः -

"अस्य महाकवेः को देशः" इति विषये महान् मतभेदः । केचन् काश्मीरान्, अपरे बंगान् तदन्ये मिथिलां च तद्देशमाहुः । वयन्तु पर्यामः "

मालवगणमुख्यविक्रमादित्यस्यसभास्यस्यकालिदासस्य मालवमुख्य नगरी उज्जयिनी" एव स्थानम् । अस्य कवेः उज्जयिनीवर्णनपक्षपातोऽपि पक्षमिमं पोषयति । कालिदासेन यथा सूक्ष्मेक्षिकयावन्तीनां भौगोलिकी स्थितिर्मैघदूते निबबन्धेसा तद्देशवासित्वे एव सम्भवति । हिमालयादि वर्णनमपि बंगमिथिलानिवासिनः कालिदासस्यकृते न तथानुकूलं यथा मालववासिनः इत्यपि पूर्वोक्तसमर्थकम् ।

कालिदासनाम्ना सह बह्वः किंवदन्त्यः सम्मिलिताः, अथ च संस्कृतसाहित्ये कालान्तरे कालिदासस्य नाम उपाधिरूपेण प्रचलितः, अतएव काश्चित् कथाः तं विक्रमसभायाः नवरत्नभूतं प्रतिपादयन्ति । काश्चन् च तं भोजदेव सम्मानतः । लङ्काराजभातुसेनस्य कुमारदासस्य वा मित्रमपि समर्थयन्ति केचनाम्णकाः । केचन् विचारकाः तं सेतुबन्धमहाकाव्यरचयितुः काश्मीरराजप्रवर्तसेनस्य यश्च मातृचेष्टनामासीत्" इति स्वीकुर्वन्ति । तत्र ये कालिदासं कश्मीरदेशवासिनं मन्यन्ते तन्न विचारसहम् । तस्य प्रारम्भिक काव्ये ऋतुसंहारे ग्रीष्मर्तुः यादृशम्प्रचण्डतोपवर्णिता न तादृशी कश्मीरे भवितुमर्हति । अपि च ऋतुसंहारे तेन बहुत्र स्पष्टरूपेण विन्ध्यगिरेः वनप्रदेशानां वर्णनं कृतम् ।

पण्डित चन्द्रवलीपाण्डेयस्य मतमिदम्, यत् कालिदासस्य जन्मभूः आम्बकूटस्य समीपे वर्तते, न उज्जयिन्येव, यश्च बहंतरविदुषां मतम् । कालिदासस्यद्वये उज्जयिनीं प्रति महदाकर्षणमासीदित्येव । अस्य कवेः पर्यटन महतीरुचिरासीत्, तस्मात् कारणात् तेन हिमालयस्यातीव सजीवकतया वर्णनमकरोत् । गुप्तकालीनसमुद्रगुप्तकृतशिलालेखेन प्रमाणितं भवति यत् काव्यकलानिपुणाः हरिषेण वातासभट्टिसहितः कालिदाससदृशाः महाकवयः प्रादुर्भूताः आसन्निति ।

शैवशाक्तविशयक विचाराणामुत्थाने बीजम् -

स्वानुभूतेः व्यापकत्वस्यापनं वार्शनिकं लक्ष्यम् । मानवस्तावत् स्वान्तर्हृदये कस्यचिद्रूपास्यस्य उपासनायाः आवश्यकत्वमनुभवति, तत्र यथा भोजनादीनां मूलप्रवृत्तीनां पूर्तये तदुपयोग्यन्नादिपदार्थानामस्तित्वं गमयति, तथैवोपास्यसत्तापि अवश्यमेवाङ्गीकर्तव्या । उपासकश्चेतन सह स्वाभाविकरुचिभेदैः अनेकरूपेण सम्बन्धं स्थापयति । यथा एकस्यां भावीस्यत्याम् अनेके कलाकाराः विभिन्नाः अनुभूतिः प्रकटयन्ति, ताश्चानुभूतयः प्रामाणिकाः यथार्थाश्च भवितुमर्हन्ति । तथैव एकस्यामपि उपास्यसत्तायामनेकरूपेणकृताउद्भावनाः तात्त्विकदृष्ट्या यथार्थाः प्रामाणिकाश्च भवन्ति ।

मनुष्यः जन्मजातसृजनात्मकसम्भावनाकारेण परमतत्त्वस्यकल्पना अनेकेषु रूपेषु कर्तुं शक्नोति । तानि चकाराणि प्रामाणिकानि विश्वसनीयानि च भवितुमर्हन्ति । इदमेवानेकतायामतीद्बोधनम् । प्रेम्णः सौन्दर्यस्य च अपरिमितानुभूतिरिव धार्मिकाध्यात्मिकानुभूतिनामशेषत्वं प्रतिभाति । एकस्याः उपास्यसत्तायाः अनेकस्यैषुद्रभावनं तत्त्वस्य हासः अपितु विकास एवेति सिद्धान्तः ।

ज्ञातुं ज्ञया विषयकप्रश्नोत्तराण्येव दर्शनशास्त्रस्य विषयः । अस्मिन् हि संसारे चेतनाचेतनरूपं द्विविधं तत्त्वं प्रतिभाति । एते एव शक्तितत्त्वचित्तरूपेणाख्यायते । वैदिकवैदिकवादिदर्शनभेदेन ईश्वरानीश्वरावादिभेदेन च दर्शनशास्त्रस्य चत्वारि संस्थानानि सन्ति ।

पदार्थस्तावत् विश्वचेतनायाः सिक्रयस्वरूपम् । मानवचेतनायाः चरमोत्कर्षदशायां ज्ञातम्, यत् पदार्थः अविनाशी, अनादिः, अनन्तश्च । स च परिवर्तनस्वभावेन नानारूपेषु अभिव्यञ्जनयितुं शक्यते, तस्यैकान्तः क्षयो नास्ति रूपान्तरमात्रं भवति । अपि च पदार्थचेतनायाः जीवनस्य चाविभाज्यता संसारे उवा सृजनक्रियाबुद्ध्यते सर्वोच्चस्तरे चेतनस्तरेऽपि भवति । मानवानुभूतौ सृजनानन्दो जीवनस्य सर्वोत्तमानन्दो भवति, स च सुष्ठेः प्रेरकतत्त्वमपि अतएव । "आनन्दाद्ध्येव खलु इमानि भुवनानि जायन्ते । आनन्दे एव जीवन्ति" इत्यादि श्रुतौ जगत आनन्दमूलकत्वं ब्रवीति ।

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यत्तुपायो न ब्रूयते । एवं विदन्ति वेदेन तस्मात् वेदस्य वेदता ।" इत्युक्तदिशा साध्यसाधनस्वरूपप्रकाशने वेदाः प्रमाणमिति सर्वसाम्मतम् । एवं सत्यपि कलौ मेघाशक्तिहासात् भौतिकपदार्थाशुद्धेश्च वैदिकसाधनानामनुष्ठातुमशक्यत्वेन तान्त्रिकपद्धतिरनुसर्तव्या । तान्त्रिकमार्गस्य अनावित्वेऽपि सामयिकोविकास इति प्रतिभाति । अपि च ज्ञानरूपाणां वैदिकपदार्थानां जीवने उपयोगाय क्रियाप्रधानमार्गोऽयं तान्त्रिकः । यथासांख्ययोगयोरेकलक्ष्यत्वेऽपि सांख्यदर्शने सिद्धान्तविवेचनमात्रम् । योगशास्त्रे तु क्रियायोगस्य प्राधान्येनोपदेशः ।

किञ्च भारतीयासंस्कृतिस्तावत् निगमागमूला । निगमो वेदः, आगमश्च वेदौपयिकस्मृत्यनुमोदितो लोककल्याणकरः पन्थाः । आगमस्यैवापरसंज्ञातन्त्रमिति । अतएव तन्त्रागमयोः परस्पराभेदेन प्रायः सर्वत्रशास्त्रे व्यवहारः । अस्य च साधनशास्त्रस्योपदेष्टा साक्षाच्छिवः श्रोत्री च सर्वानुगाहिका श्रीराजराजेश्वरीपराम्बा भगवती त्रिपुरसुन्दरी । क्वचिच्च उपदेष्ट्री पराशक्तिरूपा, श्रोता च शिवः, तन्त्रशास्त्रप्रतिपाद्यविषयश्च वासुदेवः ।

आसमन्ताद् गमयति अभेदेन शिवादिधारण्यन्तं पारमेशस्वरूपं विमुशति
 "इत्यागमशब्देन परशक्तेरेव गृहणात् परशक्तिरेवागमः । स चागमः ज्ञानरूपो
 अनन्तशास्त्रेषु व्यवहृतो भवति । तदुक्तम् -

आगमो ज्ञानमित्युक्तं ह्यनन्ता शास्त्रकोट्यः । शास्त्रं शब्दात्मकं सर्वम्"
 इति । आगमश्चायं भगवतो महेश्वरस्य ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातात्मकस्य
 ज्ञानात्मकस्य पंचमुखस्य प्रभावादेवोपपद्यते । निश्चितशास्त्रनिष्पाताद् गुरोः
 शम्भुमुखादागमज्ञानं परम्परातः स्फुटम् । सूक्तिश्चात्र -

आगतं शिववस्तुभ्यो गतं च गिरिजानने ।

मतं हि वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ।। इति ।।

महामतिमामर्तुहरिणापि आगमस्य ज्ञानात्मकत्वं स्फुटं स्पष्टीकृतम् । तद्यथा
 - चैतन्यमिव यश्चायमविच्छेदेन वर्तते । आगमस्तदुपासीनो हेतुवादेन
 बाध्यते" । वा. पू. ।।

किंच प्रत्यक्षपरिफलितमपि वस्त्वागमप्रामाण्यादेव प्रामाण्यमावधाति
 अतस्तुर्यतवतीतवशयोः परः साक्षात्कारः, स एव वस्तुतोमुख्यतया आसमन्ताद्
 अथ शिवादिधारण्यन्ततत्त्वजातं गमयति पारमार्थिकस्वरूपस्तथाविध स्वभावतश्च
 बोधयति साक्षात्कारयति" इत्यागमोऽन्वर्धनामा । इदमेव मतं
 श्रीमतामभिनवगुप्तपादानामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां विवृति विमर्शिन्यां च क्रियाधिकारे
 प्रमाणनिरूपणादिनके प्रतिपादितमुपलभ्यते । आगमपरपर्यायित्वम्, रौरवस्वायम्भुवागमे,
 पौष्करतन्त्रे कुलमूलावतारे च स्फुटरूपेण प्रतिपादितम् ।

अवृष्टविग्राह्यच्छान्ताच्छिवात्परमकारणात् । ध्वनिरूपं विनिष्क्रान्तं शास्त्रं
 परमदुर्लभम् । अमूर्ताद्गमनावयववदनिर्घातो जायतेमरान् । शान्तात् चिन्मयत्वाच्च
 तद्वद्शब्दाख्यंशास्त्रमिति स्वच्छन्ततन्त्रे ज्ञानस्य परम कारणं शिव एवेति निगदितम् ।
 तेनैव ध्वनितानि नानाशास्त्राणि विलसन्तितमामिति ।

किंच मामिकेव शक्तिरूपिणी, शक्तिश्च मन्त्ररूपिणी, मन्त्राश्च
 वर्णात्मकाः पदात्मकावेति कृत्वा मातृकायाः शक्तिरूपतायाः सत्त्वेन शिवरूपता
 सिद्धयति । ततश्च सर्वेषां शास्त्र शास्त्राणां ज्ञानानां च मातृका एव कारणानि ।
 उक्तं च "सर्वे वर्णात्मकाः मन्त्रास्ते च शक्त्यात्मकाः प्रिये । शक्तिस्तु मातृकालया

सा च ज्ञया शिवात्मिका ।" इति नित्याषोडशिकार्णवभूमिकायामाचार्य
ब्रजवल्लभद्विवेदिमहाशयेन । तथा च मन्त्रदेवतयोरैक्ये सति शिवशक्त्योरैक्यात्
शब्दार्थयोरैक्यं संगच्छते ।

आचार्याभिनवगुप्तः श्रुतिन्त्रालोके कथयति -

"निर्मलेमुकुरे यद्वद् भान्तिभूमिजलादयः ।

अमित्रास्तदवदेकस्मिश्चिन्मये विश्ववृत्तयः ।।

"यद्वद् दिनकर एक विभातिसलिलाशयेषु सर्वेषु ।

तद्वद्सकलोपाधिष्वस्थितो भाति परमात्मा ।।"

कुलार्णवतन्त्रेणैवमुक्तम् -

"कुते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।

ज्ञापरे तु पुराणोक्तः कलौ ह्यागमसम्मतः ।। इति ।।

तथा च विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः पिये" इति
निर्वाणतन्त्रोक्तदिशा अपरसाधनानामसौलभ्यमेव । एवंच सांप्रतिके युगे लघुनोपायेन
अल्पेन प्रयासेन चेष्टसिद्धिं समभिलाषवतां जनानां कुते आगममार्गं एव श्रेयस्कर इति
न तिरोहितम् प्रेक्षावताम् । वेदानाभिवागमानामपि अनादित्वाच्छिवप्रोक्तत्वाच्च तथैव
प्रामाण्यमुररीकर्तव्यम् । यथा "ऋषयो मन्त्रब्रह्मरारः" इति भणितिः इति रीत्या
तथैवप्रामाण्यमावहति । यथा च "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति वेदस्य लक्षणं
मीमांसकेर्निधारितम् तद्वदेवागमानामपि समन्वितार्थमुपसंगृह्योक्तमाचार्यजयरथेन-

प्रसिद्धिरागमो लोके युक्तिमानववेतरः ।

विद्यायामप्यविद्यायां प्रमाणमविगानतः ।।

प्रसिद्धिरविगीताहि सत्या वागेश्वरी मता ।

तथा यत्र यथा सिद्धं तद् ग्राह्यमविशंकितैः ।। इति ।।

इति श्रुतिन्त्रालोकाटीकायाम्भूता च प्रसिद्धिर्विचार्यमाणा सती
अनादिरेव सिद्ध्यति । एवमेव शैवशाक्तवैष्णवसौरगाणपत्यबौद्धजैननागमादीनामपि
तन्मूलपुरुषैः साक्षादनुभूतत्वात् अनादित्वेन पर्यवस्यतीति । ये तु तन्त्रागम कमात्मानं
मन्वानो यथेच्छमाचरन्ति, तेषामाचाराणां क्रियादीनांच प्रामाण्यं भवति ।
वर्णाश्रमधर्मविचाररहिता यथा कामप्रवृत्ताश्च तेऽधोगतिमाप्नुवन्ति । तथाचोक्तं
शाक्तानन्दतरंगिण्याम् -

"वर्णाश्रमोचितं धर्ममविचार्य पर्यन्ति ये ।

भूतप्रेतपिशाशास्ते भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ।। इति 2-3 ।।

शैवागमे आगमशास्त्रे वा प्रयुज्यमानोऽयमागमशाक्तयोतीवव्यापकः । तस्मात् सर्वेषुशास्त्रेष्वामशब्दव्यवहारो यथोक्त एव दृश्यते । यद्यप्यागमशब्देन समस्तशास्त्राणां ग्रहणं तथाप्यागमशब्दः स्वार्थे प्रयुक्तः शैवशाक्तागमपरः । "वेदो ह्यागमभागस्याच्छब्दराशिर्घागमः" इति त्रिपुरारहस्ये समग्रशब्दराशिपर आगमशब्दः प्रयुक्तः । आचार्याभिनवगुप्तपादोऽपि आगमानां अनवच्छिन्नप्रामाण्यमुद्घोषयति । कुल्लुकभट्टकुताया मनुस्मृतिष्टीकायां "वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विविधा श्रुतिरुच्यते" इत्यादि पंचमो वेदः कालस्तु पंचमाश्रमः" इत्युक्त्याश्रमस्यकालमार्गस्य च महत्वमुररीकरोति । तथा च श्रीतन्त्रालोके - "इह तावत् समस्तोऽयं व्यवहारः पुरातनः" प्रसिद्धिमनुसन्धाय सैव चागममुच्यते । " इत्यादिना तथैव प्रतिपादितम् । वस्तुत आत्मसाक्षात्कारो येन सुगममार्गेण कर्तुं शक्यते, स एवागमसंज्ञक इत्यवधारणीयं सुधीभिः ।

पूर्वोक्तलक्षणलक्षितोऽयंतन्त्रशब्दः - "कोषकाव्यादिषु समस्तशास्त्रपरः व्याख्यातः । "लौकिकं वैदिकं सांख्यं योगादिपांचरात्रिकम् । बौद्धाद्वैतन्यायशास्त्रं पदार्थक्रमतन्त्रम् । सिद्धान्ततन्त्रं शाक्तादिसर्वे ब्रह्मोद्भवं यतः । श्री स्वच्छन्दादिषु प्रोक्तं एसद्योजातादि भेदतः । "इत्यादितन्त्रशब्दव्याख्यानं विस्तरेण प्रतिपादितम् । मुण्डमालतन्त्रे तन्त्रमाहात्म्यप्रसंगे उक्तम् -

"नदीनां च यथा गंगा पर्वतानां हिमालयः ।

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां रालाभिन्वो यथा वरः ।।

देवीनां च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ।

तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ।। इति ।।

तदेवतन्त्रशास्त्रस्यक्षेत्र-मत्यन्तं विस्तृतं व्यापकं च । अस्यान्तर्गतदर्शनं, विलानं, व्यवहारः, कला साहित्यादिकेवानेके विषया आयायन्ति । अत्र शास्त्रे सर्वविधभौतिकाध्यात्मिसम्पदः अपूर्वसिद्धीनामर्जनस्यचोपायाः सन्ति निर्दिष्टाः, दार्शनिकतत्त्वान्यत्र सूक्ष्मातिसूक्ष्मपद्धत्याष्टत्रिंशत् तत्त्वात्मकानि निरूपितानि सन्ति ।

अपि च योगशास्त्रे अस्याएवसाधनायाः पुष्टिर्जाता । योगसाधनायां प्रकृतेः साधारणप्रवृत्तेः कारणादान्तरसाधनया तन्त्रसाधनायाश्च समन्वयो जातः । अतस्तन्त्रं वस्तुतो योगेनापि व्यापकम् । वेदरूपप्रथमं स्वरूपम् अलौकिकं यस्य प्रभावः

समाजस्यप्रतिक्षेत्रेषु व्याप्नोति । अतएव श्रुतिः इति शब्देन वैदिकतान्त्रिकयोस्मयोऽग्रहणम् । उभेऽपि प्रामाणिकत्वमपौरुषेयत्वं च निर्वह्यतः ।

किञ्च भारतीय संस्कृतेः साधनायाश्च सम्यगालोचनायैद्मावश्यकम् यद् वैदिक साहित्येन तुल्यं पौराणिकं तान्त्रिकं च साहित्यमपि सम्यग् ग्राह्यम् । यद्यप्यत्र केचन दोषान् उद्भववावयिष्यन्ति, परं तन्न युक्तिसहं विवेकपरमिति । पुराणागमानाम् मूलं वैदिकाधारे एवाश्रितं, तत्र दोषादयो बाह्याः सामयिकाश्च । अतस्तयोर्द्वयोर्साधनयोर्निविशिष्टं महत्त्वमवधार्यम् ।

तन्त्रागमयोरतिव्यापकत्वं वर्तते । तत्रोर्ध्व-पूर्व-दक्षिणोत्तरपश्चिमभेदः शब्दस्य पञ्चवक्त्रेभ्य उपदिष्टानां तन्त्राणां विविधनामानि वर्तन्ते । तत्र 10 शिवागमाः, 18 रुद्रागमाः इति 28 शैवसिद्धान्तागमाः शिवस्योर्ध्वमुखात् निःसृताः वर्तन्ते । पूर्वमुखात् । 28 संख्याकाः गारुडागमाः, दक्षिण मुखात् 64 भैरवागमाः, नानाविधानि भूततन्त्राणि पश्चिममुखात् विनिर्गतानि उत्तरमुखाच्च 24 वामतन्त्राणि सन्ति निर्गतानि । एवं संगृह्य 164 तन्त्राणि भवन्ति ।

ब्रह्मयामलस्य एकोविंशतितमेऽध्याये तन्त्रागमानां स्रोतोविभागस्य विवरणमुपलभ्यते । तत्र दक्षिणस्रोतः शिवस्य दक्षिणमुखात् विनिर्गतः, वामस्रोतः, उत्तरमुखान्निर्गतः, मध्यस्रोतश्चोर्ध्वमुखान्निर्गतः । इमे भेदाः शिवस्यैव तिसृणां धाराणाम् । भैरवस्रोतस्यापि तत्रैवोल्लेखो दृश्यते । कुत्रचिच्च पीठभेदेनापि तन्त्रभेदो दृश्यते । तानि पीठानि हि विद्यापीठ-मन्त्रपीठ-मुद्रापीठ-मण्डलपीठाख्यानि । विद्यापीठं हि अष्टौ भैरवा अष्टौ यामलाश्च वर्णिताः । एवमाग्न्यायभेदेन क्षेत्र भेदेन च तन्त्राणि परस्परं भिद्यन्ते । इत्थं तत्र तत्र ग्रन्थेषु अतीव विशालस्य तन्त्रागमसाहित्यस्य वर्णनं संगृह्यते । बहुशो ग्रन्थेषु शाखा-प्रशाखा आग्न्यायभेदादीन् प्रदर्श्य विवरणरूपेण, तत्र यतत्रैव प्रकाशिताः सन्ति । यथा हि विपुलसाहित्यिकसामग्रीमण्डितमिदं तन्त्रागमशास्त्रं तत्र-तत्र सम्प्रदाय भेदोऽपि बाहुल्येन दृश्यते ।

सनातनवैदिकप्रक्रियायां सगुणनिर्गुणभेदात् उपास्यद्वैविध्यात् । तत्र निर्गुणे ब्रह्मणि सामान्यतया चंचलबुद्धिः, न प्रवेष्टुमर्हति तस्यानिर्देश्यत्वात्, अचिन्त्य अव्यक्तस्वरूपत्वाच्च । अतः तस्य व्यक्तगुणस्वरूपाणि उपासनीयानि । यथा प्रचण्डप्रकाशयति सूर्यो कस्यापि दृष्टिर्न तिष्ठति, ममन्तां पासनैवेकर्तुं शक्यतेव तथैव तत्तेजसाविभिन्नस्तरेषु भाजमानानाम्, विभूतीनामेवोपासनं भवति । तस्य ब्रह्मणः

शक्तावेव पारमार्थिकस्तत्तस्य दर्शनं कर्तुं शक्यते । सर्वाधिष्ठानस्य परंब्रह्मणः श्रीरेव प्रकृतिः, माया, उमा, लक्ष्मी, शक्ति इत्यादि नामभिस्सक्ता भवति । एषा वैष्णवी माया चेतनायां प्राणिनां चेतना विश्वस्य कान्तिमयीश्रीः, जगतः धात्री प्रतिष्ठा च । अद्धाम्भक्तिकरुणादिभावाः तस्याः मन्त्रहासरूपत्वेन विश्वकल्याणकराः भवन्ति । एवं "शक्तिरूपेण ब्रह्मणः उपासना सनातनधर्मे प्रचलिता । सर्वासु उपासनासु बहिरन्तरंगभेदेन स्पष्टं वर्तते । तत्र बहिः पूजायाः उपयोगिता अन्तरङ्गोपासनसामर्थ्याभ्युपयन्तमेव भवति । अनया रीत्या श्रीविद्यायाः बहिरुपासनापूर्वं "श्रीचक्रे" करणीया भवति, पश्चाच्चान्तरोपासनायां स्वस्मिन् देहे एव श्रीचक्रभावनायाः विधानं विद्यते ।

वेदेषु तावत् शैव-शाक्त दार्शनिक सिद्धान्तानां बीजानि उपलभ्यन्ते । तत्र ऋक् वेदादि नासदीयसूत्रे द्वितीयकण्डिकायां "न मृत्युरासीद्मृतम्" इत्यादिकारिकायां स्पष्टेः प्राग् क्वचन् किञ्चिदपि नासीद् इति प्रतिपाद्य, तत्काले स्वमहिम्न प्रतिष्ठितम्, ब्रह्मैव केवलमासीदिति उक्तम् । इदं हि निर्विशेषं कार्यकारणात् तं निर्विशेषं तत्त्वमेव शिवाख्यया प्रसिद्धम् । माण्डूक्योपनिषद् च "नान्तः प्रज्ञा न बहिष्प्रज्ञ नरोभयतः प्रज्ञा इत्यादि" श्रुत्या व्यक्ताव्यक्तभूतं सर्वप्रपञ्चं निषिध्य तदेव तत्त्वम् "प्रपञ्चोपराशान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" स आत्मा विज्ञयः " इत्यादि श्रुति पक्षेण शैवमभिहितम् । नासदीयसूक्तस्य तृतीयमंत्रे "तम आसीततमसा गूढमगोऽप्रक्रमसलिलं सर्वमा इदम् । तच्छेनाऽभ्यपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिम्नाऽजायतेकम् । " इत्यादौ "तमः" शब्देन मायाशक्तिरुक्ता सा च शिवसम्बन्धिनी पराशक्तिरेवाभिहिता । तान्त्रिकशास्त्रेषु एषेव ही रूपेण स्वीकृता वर्तते । अस्मिन्नेव मन्त्रे "तः" पदेन सदाद्वयतत्त्वम् यच्च "श्री" इत्यस्य स्वरूपं, तदेव प्रतिपाद्यते । एकमिति पदेन ईश्वरस्य "ऐ" स्वस्वमुद्घुष्टम् । "कामस्तदगो समवर्तताभिः" इत्यादि चतुर्थमंत्रे "कामः" पदेन परमेश्वरस्य "क्लीं" रूपमभिहितम् । तत्रैव मनसः " एवं रीत्या नासदीयसूक्तं बीजमन्त्राणां यश्चोत्पत्तिक्रमप्रकटितः, स एव योगमार्गस्य क्रमः । उक्तं च योग उपनिषदि "महामाया महालक्ष्मीर्महादेवीसरस्वती ।"

आधारशक्तिव्यक्ता यथा विश्वं प्रवर्तते । अपरश्च यः क्रमः प्रवृत्तिमार्गावलिम्बनः स्वीकुर्वन्ति, तर्हीत्या पराशक्तिः मायायाः उपरितना विद्यते इति कुत्वा "ऐं" बीजमुच्यते । सदास्थस्पन्दे मायायसाः स्थितिं स्वीकृत्य त ही बीजस्य भावना । तपः पुंजेश्वरस्य "श्रीं" इत्यस्य स्थानम् कामनायुक्तस्वेश्वरस्य च कामबीजस्य "क्लीं" इत्यस्य स्थानम् । सत् "असञ्चोमी शक्ती सकाररूपे "सौः" बीजान्तर्गतं इति ।

शाक्तमतस्यानादित्वपसमर्थय "अथर्ववेदीयान्निपुरोपनिषत्" चिन्तनीया । यद्यपि कतिपयविद्वांसः, अनेकासामुपनिषदां रचनाकालं मन्यन्ते, तथापि ऋग्वेदादि प्राचीनमतवैदिकमतानुसृत्य तदर्थानुवादिनीनामुपनिषदामपि आगम

परम्परापरत्वमेवोचितम् । आर्यसंस्कृतिमूलके प्राक्तनसांस्कृतिकेतिहासे यावन्तो भेदास्तावतां क्रमविकासेनैव ब्राह्मसंस्कृतेः हिन्दुसंस्कृतेर्वा प्रारम्भोऽभूदिति स्वीकृतिः । आर्यसंस्कृतेः वैदिकभावनायाद्भववैदिकभावनाया अपि स्थानं दृश्यते । किंचाद्येतरसंस्कृतेरपि प्रभावो तत्र-तत्र समये समये निपतित इवाभाति । अत एव परवर्तिब्राह्मणसंस्कृतौ वैदिकावैदिकानार्थसंस्कृतीनामपि छाया निपतिता । एतदपि सत्यं यद् विदेशीया संस्कृतिरपि रूपन्तरिता सती विभिन्ना कालेषु भारतीयसंस्कृत्यै किमपि स्वांशो प्राचलत् । सूक्ष्मेधिकया विचारे सति वैदिकधर्मे चिज्जडयोर्मध्ये काचिद् कुत्रिमभेदरेखा नास्ति । उभावपि सम्मिल्य एकस्याखण्डसत्तायाः अनुभूतो सहायकोभवतः चैव चेतनायाः लक्ष्यं वरीवर्ति ।

तलकारशाख्यगतकेनोपनिषदि देवराजेन्द्रायोपदेशुदामाय स्वेच्छाप्रकाशयमाना बहुशोभिमाना हेमवती भगवती उमा एव पुराणेषु हिमशैलसुता पार्वति नाम्ना ख्याताभवत् । यद्यपि पौराणिकाख्यायिकायां तस्या मानुषीरूपस्य उद्घाटनं कृतं वर्तते, तथापि तां सुष्टेरादिकारणभूता शक्तिः योगिनां षट्चक्र अभिष्ठात्री, कुण्डलिनीशक्तिः, तान्त्रिक त्रीचक्रस्य श्रम् विद्यायाः अभिष्ठात्री अभिदेवता महात्रिपुरसुन्दरी, सकलब्रह्माण्डस्यविराटरूपे व्यक्तिमापद्यमाना निर्विशेष ब्रह्मणः सत् चिद् आनन्दाकारेणाभिव्यक्ता । यत् शक्तिरेवेति समन्वयं दृष्ट्वा तत्राद्वैतवादस्यैव प्रतिपादनं भवति ।

स्मृतदृशस्तु स्वस्पोपास्यं व्यक्तित्वभेदात् भिन्न-भिन्नं परिकल्पयन्ति, तथापि दार्शनिक दृष्ट्या सूक्ष्मातिसूक्ष्मलक्ष्येबद्धदृष्टित्वात् दार्शनिकस्य मूर्तिमूर्तिव्यक्तिमापन्ने रूपे एकदेशीये न परिसमाप्तिविचारस्य । स तु भयत्र समन्वयं पश्यति । यथा गीतायां भगवतोक्तम्-

अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्यमनुत्तमम् ।।

भगवन्तः अपि शंकराचार्याः अद्वैतमार्गप्रवर्तकाः विशेषं परब्रह्मणि निष्णाताः आसन् तैश्चाचार्यवर्यैः "सौन्दर्यलहरी" इत्याख्य स्तोत्रेण भगवत्याः पराम्बायाः स्तुतिः कृता । तत्राऽयमर्थः प्रकाशितः, यत् अक्षरब्रह्म अपरिणामि अव्ययम्, कूटस्थमेव तथापि जगतः सृष्टि स्थिति विधाति संहाराय अभिन्ननिमित्तोपादानकारणमपि भवति । तथा च सर्वशक्तिवत् तत्त्वम् । शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदाध्यवसायेन न सा शक्तिस्तस्मात् भिन्ना, नापि सा शक्तिः शक्तिमतः पृथक् स्थातुं प्रभवति । सर्वाणि कर्माणि शक्तेरेव कार्याणि यद्यपि, तथापि शक्तिमतः । शक्तिः शक्तिमदिच्छयैव कार्यं करोति, तस्मात् स्वतन्त्रसत्ताया अभावः । अथवा शक्तिमतः इच्छैव सा शक्तिः, तथापि सा न तस्याङ्गभूता । न हि तयोर्वास्तविकः भेदः । यश्च भेदः प्रतीयते स व्यावहारिक एव । प्रथमं तावत् व्यक्तवति ब्रह्मणि संकल्परूपेण शक्तेः प्रकाशनम्, तदनु क्रियालानाम्यां परिणतिः । लानक्रियादिभिरभिव्यज्यमाना अपि न वस्तुतः तस्यां

रूपमेवः ब्रह्मणेषु रिणामित्वात् । श्वेताश्वतरोपनिषदि पूर्वोक्तार्थो समर्थितः " तत्र ब्रह्मवादिने विचारं कुर्वन्ति, वयं कुतः, कस्मात्, कथं वा उत्पन्नाः इति । अस्मिन् प्रश्ने उपस्थिते, ध्यानयोगद्वारा तैः ब्रह्मवादिभिः शक्तेः साक्षात्कारः कुतः, तथा हि ते ध्यानयोगानुमता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां इति" अत्र देवात्मशक्तिरित्यादिना तस्याः शिवरूपतैवख्याता । भगवताशंकराचार्येण ब्रह्मसूत्रभाष्ये । "तदधीनत्वादर्थवत्" इति सूत्रे परमेश्वराधीनात्विदशमस्माभिः प्रागवस्थानगतोऽप्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । अर्थवताहि सा न हि तथा विना परमेश्वरस्य सुषुप्तं सिलयति शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । इत्यादयुक्तं पूर्वोक्तानुगुणं स्पष्टमेव । शंकराचार्यकृतसौन्दर्यलहरीग्रन्थे भगवत्याः स्तुति प्रसंगे, परब्रह्मणः सत् शक्तेराधारेण भौतिकप्रपञ्चस्य प्रतीतिः । सच्चित् शक्तेराधारेण चेतनप्रपञ्चस्य प्रतीतिः । ब्रह्मणः आनन्दस्वरूपस्तु सत् शक्तौ प्रियतायाः सौन्दर्यस्य वा आपदं करोति । चेतन्यस्तरे आत्मानन्दस्य । आनन्दतरंगाणामनभवः बौद्धिकः मानसो वेति सुगमम् । जडचेतनामख्यात्मकपदार्थानां सौन्दर्यमपि तरंगाकारमेवेति गृहाण ।

सौन्दर्यलहरीग्रन्थस्यामुखे "शंकरानन्दभारती" याति महाभागेन प्रतिपादितान्, श्रीमत् गौडपादाचार्यकृतसिद्धान्तस्य " अजातवाद" इत्याख्यस्य, श्रीशंकराचार्यकृतविवर्तवादस्य च परस्परं पर्यायत्वमिति न सर्वेषां सुलभम्" इति विचार्य भगवताशंकराचार्येणोपासनाद्वारा बुद्धिविशुद्धये, "हरिर्महि" इत्यादि स्तोत्रग्रन्था विरचिताः । तत्र एषां बुद्धौप्रतीयमान जगतः सत्यता दृढरूपेण प्रतिभाति, तेषामध्यारोपकाले परिणामवादस्य स्वीकृतिरनिवार्या भवति । एवंचाध्यारोपदृष्टयैव सर्वजगतपूज्यायाः भगवत्याः प्रार्थनम् । तेन हि प्रसन्ना सती भगवती केनोपनिषद्विणिर्णितप्रकारव्याजेनाधिकारिणं अनुगृह्य अमरं पारमार्थिकं विज्ञानं प्रयच्छति इति विवर्तवादस्यैव परिणतं स्वरूपमिति नास्ति संदेहलेशोऽपि ।

कालिदासकृतौ क्रमदर्शनसमीक्षणम्

अस्मिन् विद्यावाचस्पतिशोध-प्रबन्धे कालिदासकृतौ क्रमदर्शनसमीक्षणमिति शीर्षकमुखेन यत्प्रतिपाद्यमस्ति तद् विवरणवैशिष्ट्यमित्यमस्ति । अत्र तावत् शोधप्रबन्धे अष्टादशाध्यायाः प्रकल्पिताः सन्ति । प्रथमाध्याये क्रमदर्शनशब्दार्थविवेचनपुरःसरं दर्शनशास्त्रवैशिष्ट्यविवेचनस्योपक्रमः अस्ति । विवेचनेनानेनास्य अज्ञातक्रमदर्शनस्य अन्यैः प्रस्थानैः सह सम्बन्धः, तन्महत्त्वं च परिस्फुटं भविष्यति ।

इत्यमेव द्वितीयाध्याये क्रमदर्शनस्य ऐतिह्यं तदुद्बोधकानां कवीनां परिचयः च विवेचयिष्यते । तृतीयाध्याये क्रमदर्शनप्रवर्तकाचार्याणां परिचयपूर्वकं

तत्-कृतित्ववर्णनं विधास्यते । एवमेव चतुर्थेऽप्यध्याये क्रमदर्शनमहत्त्ववर्णनं
 तत्पूर्वापरनिर्धारणं करिष्यते । षष्ठेऽध्याये क्रमदर्शनस्याद्यप्रवर्तकाचार्यस्य
 परिचयप्रदर्शनपुरःसरं क्रमदर्शने तद्योगदानविचारः चिन्तयिष्यते । सप्तमेऽध्याये
 क्रमदर्शनप्रतिपादकग्रन्थपरिचयपुरःसरं तद्वैशिष्ट्यं विमर्शयिष्यते । अष्टमेऽध्याये
 कालिदासकृतिषु क्रमदर्शनस्य प्रभावपूर्वकं कालिदासकृतिनां नामानि तेषां
 मुख्यविषयश्चान्वेषयिष्यते । नवमेऽध्याये दार्शनिकस्य कालिदासस्य ऐतिह्यं कृतित्वं
 व्यक्तित्वं च सम्यक् परीक्षयिष्यते । इत्यमेव दशमेकादश-द्वादश-त्रयोदशाध्यायेषु
 कालिदासस्य सर्वाषु कृतिषु दार्शनिकतत्त्वचिन्तनं तत्र क्रमदर्शनस्य
 प्रभावः, कालिदासस्य वैदुष्यपरीक्षणं तत्र वैदुष्यहेतुत्वं च विमर्शयिष्यते । चतुर्दश
 पञ्चदशेऽध्याये कालिदासकृतौ कुत्र कुत्र क्रमदर्शनस्य उपस्थापनं तत् कृतिषु
 क्रमदर्शनस्य प्रभावपरीक्षणं, दार्शनिकत्वविवेचनं, कालिदासः दार्शनिकः अस्ति न
 वेति विवेचनं च विधास्यते । षोडशेऽष्टादशेऽध्याये कालिदासप्रणीतसूक्तिषु क्रमदर्शनस्य
 प्रभावान्वेषणं, सूक्तित्वं पदार्थविचारः, दार्शनिकस्य कालिदासस्य काव्ये
 प्रवृत्तिकारणचिन्तनं च करिष्यते । अस्य अनुसन्धानोपक्रमस्य अन्तिमेऽष्टादशाध्याये
 दर्शनान्तरे कुत्र कुत्र क्रम-दर्शनोपलब्धिः अस्ति । किं क्रमदर्शनं कालिदासस्य ग्रन्थेषु
 स्वोपलभ्यते, अथवा न्यत्रापि उपलभ्यते ? । एतस्य सम्यग् विमर्शानन्तरं
 स्वीकृत्येनोपसंहारेण प्रबन्धस्यास्य समाप्तिर्भविष्यति ।

अत्र तावत् इदमवधेयं यत् क्रमदर्शनमिदम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं सद्यपि
 कालक्रमेण लुप्तप्रायमवर्तते । अत्रोऽनुसन्धानं चिकीर्षता मायान्वेषिताः
 क्रमदर्शनविषयकाः ग्रन्थाः, सस्पृष्टा, क्रमदर्शनपूर्वकाः विद्वान्सहच । "क्रियाभेदाय
 कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकाः" इत्युक्त्या क्रियाभेदकः कालः । दिक्
 कालाकाशाः सर्ववस्तुप्रति साधारणकारणानि । क्राम्यते क्रमते वा सर्वं स्वं प्रति
 इति अर्थकः क्रमशब्दः, कर्तव्यकाच् प्रत्ययात् निष्पन्नः । अथवा क्राम्यति, वस्तुनि
 जडाजडसाधारणानि यस्मिन् स इति क्रमः कालः । इत्थं कालशब्दः क्रमशब्दोऽपि
 सर्वविधगतिभेदकत्वेन क्रियाभेदकः । नहि क्रियाभेद विना क्रमोऽवभासितुं क्षमः ।
 सृष्टौ क्रमस्तु प्रत्यक्षः, तथैव स्थितिसंहारावपि क्रमो भवति ।

अस्तु विषयोऽयं नितान्तं गम्भीरोऽलानप्रदर्शकः । अन्येऽस्य
 क्रमदर्शनस्यानुसन्धानेनागम जाटिल्यं किञ्चिदपगतं भविष्यति इति दिक् ।

भावकः

प्रभुमानाश्रम

(डॉ. प्रभुनारायण उपाध्यायः)

सांख्ययोगात्तत्त्वप्रमाणविभागः

भाषाणानन्दन-कृत-विश्वविद्यालयः